Recensioner

Juan Wilhelmi: *Språk och mänsklig förståelse. En kritisk undersökning av några samhällsfilosofiska tolkningar av den senare Wittgenstein.* Nora: Nya Doxa.

Juan Wilhelmis filosofiska avhandling *Språk och mänsklig förståelse. En kritisk undersökning av några samhällsfilosofiska tolkningar av den senare Wittgenstein* innehåller flera intressanta diskussioner för sociologisk teori. Bland annat så diskuteras både olika typer av sociala regler och samhällelig mening på ett mycket klargörande och övertygande sätt.

Den österrikiske filosofen Wittgenstein (1889-1951) har med sina två mest kända verk *Tractatus logico-philosophicus* (1921) samt det postumt publicerade *Filosofiska undersökningar* (1953) haft ett avgörande inflytande på två så väsenskilda filosofiska strömningar som den logiska empirismen och den lingvistiska vändningen inom den analytiska filosofin. Det torde därför ej vara speciellt förvånande att de två böckerna skiljer sig ifrån varandra. Vad den egentliga skillnaden, mellan vad man brukar kalla för den "tidige Wittgenstein" och den "senare Wittgenstein", består i är dock omstritt. Ofta brukar övergången från den tidige till den senare Wittgenstein förknippas med en övergång från en syn på språket som en avbild av verkligheten till en syn på språket som något som bara kan förstås utifrån hur det används i olika situationer.

I avhandlingen gör författaren en betydligt radikalare tolkning av den senare Wittgenstein. Till skillnad från klassisk filosofi som strävat efter att bygga upp och kritisera filosofiska system skrivna i syfte att besvara de universella frågeställningar som alla människor oavsett kultur, bakgrund eller tidsepok antagits ha gemensamt, menar Wilhelmi att den senare Wittgensteins filosofi syftar till att påvisa dessa frågors meningslöshet. Det som vi upplever som filosofiska problem är egentligen en konsekvens av att vi i vårt språk tillåter oss formulera frågor som vi uppfattar som meningsfulla utan att vara det, något som sker då ord och uttryck används i situationer där de inte hör hemma. Om man läser *Filosofiska undersökningar* så upptäcker man snart att boken saknar en tydlig röd tråd. Boken består istället av en mängd korta diskussioner i paragrafform. Dessa diskussioner skall ej, enligt Wilhelmi, ses som en ny bättre teknik att besvara de klassiska filosofiska frågeställningarna. Istället syftar paragraferna till att genom exempel göra läsaren uppmärksam på hur språket egentligen används, d.v.s. göra honom uppmärksam på vad han redan vet. Wilhelmi menar därför att den senare Wittgensteins filosofi kan sägas sträva efter att visa hur de filosofiska frågorna uppstått. I sin strävan att lösa upp de filosofiska problemen använder Wittgenstein en mängd, för honom, karakteristiska begrepp som språkspel, livsform och regelföljande. Dessa

begrepp skall inte ses som ett försök av Wittgenstein att skapa ett nytt filosofiskt fundament utan som hjälpmedel vid framlyftandet av begrepps vardagliga användning. Att se dem som filosofiska fundament skulle vara att falla tillbaka till den klassiska filosofiska traditionen. Det är emellertid detta som Wilhelmi hävdar att de olika samhällsfilosofiska tolkningar som han diskuterar gör.

Wilhelmi inleder avhandlingen med att kritisera Winchs tes att sociologiska undersökningar skulle vara oupplösligt förenade med filosofiska undersökningar eftersom båda, till skillnad från naturvetenskapliga undersökningar, studerar aktiviteter styrda av regler. Enligt Wilhelmi vilar detta påstående på den felaktiga uppfattningen att det i sociologiska och filosofiska sammanhang skulle röra sig om samma användning av begreppet *regel*. Med hjälp av olika exempel visar Wilhelmi att vi i dessa sammanhang använder begreppet *regel* för två olika fenomen. Dels för mer eller mindre uttalade påbud och sociala konventioner, som t.ex. förbud mot att servera alkohol i olika sammanhang, dels på beskrivningar av olika beteendemönster, t.ex. hur man spelar schack eller hur man beter sig och talar i mindre formaliserade sociala sammanhang. De regler som sociologin kommer i kontakt med kan sägas ha karaktären av de förra, d.v.s. de vars brott både är meningsfulla och ofta kan motiveras respektive kritiseras, medan filosofin strävar efter att påvisa brott mot den senare typen, d.v.s. de vars brott varken är meningsfulla eller kan motiveras, utan vars resultats absurditet bara kan påvisas genom exempel på dess korrekta användning.

I kapitel två fortsätter Wilhelmi sin kritik av Winch. Kritiken behandlar i huvudsak Winchs idé om allmänbegrepp. Winchs syn på allmänbegrepp skiljer sig både från den klassiska idén om att allmänbegreppet är det som är gemensamt i alla tillämpningar av ett begrepp och Wittgensteins idé om att det inte finns någon gemensam röd tråd i alla tillämpningar av ett begrepp utan att de olika användningarna bäst kan liknas vid vad han kallar för familjelikhet. Enligt Winch utgörs ett begrepps allmänna mening av den funktion den fyller i en persons liv, d.v.s. den kultur som personen lever i. Wilhelmi avvisar denna bild genom att visa på att Winch även här blandar ihop två olika betydelser hos ett begrepp, i detta fall begreppet *mening*. Visserligen talar vi ofta om mening i betydelsen livets mening. Detta är dock en mycket specifik användning av begreppet mening som inte får blandas ihop med den mening en konkret verksamhet har i sin specifika situation (Ett resonemang som för övrigt känns igen från Webers distinktion mellan att förstå att någon hugger ved med att veta varför någon hugger ved!). Då Winch inte uppmärksammar att det föreligger en skillnad mellan de skilda funktioner som detta till synes enhetliga begrepp har, drar han den felaktiga slutsatsen att språket och kulturen som helhet skulle stå i en intern relation till varandra. En slutsats på vilken han sedan bygger, den enligt Wilhelmi felaktiga, tesen att man genom begreppsliga undersökningar kan fånga hela den situation som begreppet utgör en del av.

I de två sista kapitlen är syftena med de argument som förs kanske mer av filosofiskt än sociologiskt teoretiskt intresse, något som kanske inte är så

konstigt då det trots allt rör sig om en avhandling i filosofi. Wilhelmi inriktar här sin kritik på de försök som dels gjorts av Rhees, Winch, Malcolm och Gaita i syfte att skapa en teori om språkets natur grundat på Wittgensteins begrepp *språkspel*, dels olika försök att skapa ett filosofiskt fundament i klassisk filosofisk bemärkelse byggt på begreppet *livsform*. Han tillbakavisar här även den kritik som Wittgenstein fått, bl.a. av Habermas, för att dessa begrepp inte håller för att bygga några teoretiska fundament till en positiv filosofi. Istället menar Wilhelmi att det av den senare Wittgensteins filosofi generellt framgår att begreppen inte har någon generell betydelse på vilken man skulle kunna bygga något filosofiskt system. Begreppen måste förstås utifrån den funktion de har i Wittgensteins filosofiska arbete, d.v.s. som hjälpmedel för att påminna oss om begrepps vardagliga användning, så att vi genom att fokusera oss på denna kan lösa upp det filosofiska problem som för tillfället tynger oss.

I de två sista kapitlen förs resonemang som, förutom att underbygga kapitlens huvudargument, även belyser intressanta aspekter och nyttan av Wittgensteins filosofi. Bland annat så visar Wilhelmi med ett tydligt exempel hur lätt det är att falla in den typen av filosofiska grubblerier som Wittgenstein varnar för. De flesta skulle t.ex. inte ställa sig frågande inför påståendet "Bara jag vet att jag har smärtor". Wilhelmi avvisar dock att denna sats skulle ha den mening vi uppfattar att den har. Anledningen till detta är att vi här använder begreppet veta i ett sammanhang som strider mot dess vardagliga användning. Att veta används till vardags i sammanhang där man både kan tvivla eller försäkra sig om att det man vet är fallet. Ofta kan man även redogöra för hur man vet något. Att påstå att "Bara jag vet att jag har smärtor " d.v.s. att samtidigt använda verbet "vet" samt sinnesförnimmelsen "smärta" strider mot den vardagliga användningen av detta verb. Smärtor är inte något man vet, smärtor är något man har! Detta exempel kan kanske te sig trivialt. Samtidigt tycker jag att det här går att se hur lätt betydligt allvarligare filosofiska grubblerier kan uppstå.

Är det inte så att vi sociologer nästan alltid missbrukar ords vardagliga betydelse i det kreativa arbete som sociologiskt teoribyggande innebär? Tyvärr är detta en fråga Wilhelmis nästan inte alls diskuterar. Wittgenstein har inte heller vad jag vet, diskuterat sociologisk teori. Enligt Wilhelmi så står dock inte frågeställningar av typen: "Hur kan det komma sig att minderåriga i Spanien ofta kan ses dricka alkohol på lokaler där de är förbjudna enligt lag att bli serverade medan detta är mycket ovanligt i Sverige?" samt förklaringar av typen: "Det beror på olika typer av beteendemönster i de olika länderna grundade på olika synsätt, t.ex. på föräldrars ansvar" i någon motsättning till Wittgensteins filosofi. Försök att svara på frågor om begrepps allmänna natur, t.ex. vad samhället eller vad sociologi egentligen är, torde dock för alltid vara dömda att misslyckas.

Det enda negativa jag har att säga om boken är att den ibland blir lite tjatig, då samma argument eller tolkning av Wittgenstein upprepas på många olika ställen, eftersom samma argument anförs i kritiken av flera av de olika tolkningar som kritiseras. Detta är dock definitivt inte något att hänga upp sig på.

Frågan är om det formmässigt hade kunnat gå att lösa på något annat sätt. Upprepningarna gör å andra sidan att man inte behöver gå tillbaka om man missat något. Bokan hade varit intressantare ur sociologisk synvinkel om den teori som jag anser ligger närmast Wittgensteins även hade behandlats, nämligen Giddens strukturationsteori. Likaså hade det varit intressant med en diskussion om Lyotards tolkning av Wittgenstein i *The Postmodern Condition.*

Förutom dessa mindre och kanske triviala anmärkningar måste jag konstatera att det är en mycket läsvärd avhandling, som både ger en övertygande tolkning av den senare Wittgensteins filosofi samt på ett enkelt sätt både beskriver och påvisar nyttan av hans filosofiska teknik. Boken tillhör definitivt den kategori böcker man känner att man kommer att vilja gå tillbaka till flera gånger.

FREDRIK LILJEROS
Sociologiska institutionen
Stockholms universitet

Annick Prieur, "*Iscenesettelser av kjønn*". Transvestitter og machomenn i Mexico by, PAX Forlag, Oslo 1994

"*För att kunna förstå våra egna definitioner och konstruktioner kring kön, sexualitet och kropp, bör vi resa bort och studera andras organiseringar kring de samma*" är budskapet i Annick Prieurs avhandling. När hon försvarade sin doktorsgrad i sociologi vid Universitet i Oslo hösten 1993 berömdes avhandlingen som ett pionjärarbete. Med en imponerande inlevelse och förståelse lotsar Prieur läsaren genom en värld som för de flesta västerlänningar är totalt främmande. Mycket av forskningen är på något sätt komparativ, anser Prieur, då forskarens egen förförståelse grundas i en form av levande inom en kultur, i en tid och i ett rum, och alltid följer med på färden ut i den stora världen. Detta är ingen nackdel, snarare en fördel, då både det nya och det redan upplevda kan sättas mot varandra med resultatet att förståelsen för olika sätt att kategorisera blir nyanserat.

Avhandlingens empiriska område är koncentrerat till transvestiter i en fattig statsdel i Mexiko City vid namn Neza. Prieur levde och delade transvestiternas vardag under ca. 8 månader sammanlagt, med "Memas hus" som en betydande referenspunkt i hennes empiriska orientering. Mema är själv en homosexuell man som många ungdomar och då speciellt de som betecknar sig själva som *vestidas* (översatt från spanska till svenska betyder vestidas -"klädd i kvinnokläder") i området finner sin tillflykt hos. Ungdomarna har i perioder det svårt hemma hos sina egna familjer och flyttar till "Memas hus" där det annorlunda inte ifrågasätts och där de finner en uppskattning av sig själva via miljön. Översätts Memas mission till svenska förhållanden kan han jämföras med en fältsocialarbetare, fast i många hänseenden skiljer inte Mema på arbete, mission eller privatliv på samma sätt som

man gör i Sverige. Fältarbetet är således utfört kring "Memas hus" och gängen som tillhör detta. De flesta av informatörerna har vuxit upp i eller kring denna miljö, och det är först och främst detta gäng som Prieur hämtat sitt empiriska material ifrån. Fast gängen är mycket på resande fot och följaktligen finns olika möten med omvärlden också beskrivna i avhandlingen. Flera liknande gäng finns i området, men Memas gäng är det mest kända och genom detta också det mest synliga.

Flera intressanta teoretiska aspekter blir behandlade i avhandlingen, av vilka jag har valt att lyfta fram de viktigaste. Huvudtyngden i de teoretiska resonemangen ligger kring hur kön och sexualitet förhåller sig till kroppen. Det finns åtminstone två sätt att förhålla sig till "kön" inom den vetenskapliga debatten, ett essentiellt och en konstruktivistiskt. En essentiell förklaring av kön grundar sig i att kön är väsensbestämt och har bestämda egenskaper som är grundat i någon form av fördold struktur som är bestämmande för såväl egenskaper som uppträdande. Den konstruktivistiska tanken, däremot, försöker att bryta med den essentiella genom att betrakta kön som konstruerat efter den kulturella och sociala kontexten det befinner sig i, med andra ord det finns inget "naturligt" i det begreppsliga innehållet, det skapas.

Kön är socialt konstruerat, konkluderar Prieur, fast samtidig är det paradoxalt också biologiskt. Hade Prieur haft kännedom om Judith Butlers bok "Gender Trouble; Feminism and the Subversion of Identity" från 1990, något som inte borde varit en omöjlighet rent tidsmässigt, skulle nog Prieur ha uttalat att, det sätt vi uppfattar biologiskt kön är socialt, historiskt och kulturellt betingat. Genom att spalta upp könet i biologiskt och socialt, istället för att som Butler föra fram att biologiskt kön också är socialt, menar Prieur att hon har lagt större vikt vid essentialismen än vad som är vanligt för konstruktivister. Hon skriver: "Och jag har givit betydelse till essentialismen genom att påpeka att i den grad människor har någon essetialistisk självuppfattning, blir essentialismen också sann. De formar en fast identitet kring en upplevd essens."(s334, min översättning) Med andra ord tycker jag mig se något i Prieurs resonemang som hon inte ser själv, nämligen att tanken om essentialismen också är konstruerad. Därmed blir inte biologisk kön delat från socialt kön, det blir både socialt och kulturellt.

Inte nog med att begreppet "kön" är uppdelat i kvinnor och män, utan även i socialt och biologiskt och genom detta har olika innehåll efter tid, plats och rum. Begrepp som homo- och heterosexualitet ändrar också mening beroende av var i världen vi befinner oss och/eller i vilken historisk period som begreppet används. När västvärldens teoretiker använder begreppen homo-, bi- och heterosexuella har dessa blivit definierade i förhållandet till objektsrelationer. I förbindelse med könsbestämning i Mexiko upphävs objektsrelationerna mellan människorna, anser Prieur. Det är handlingar utförda av kroppar på andra kroppar som bestämmer kön. Handlingarna aktivt penetrera eller passivt penetrerad är satta i centrum för analysen av könsbestämning bland transvestiter, homo-, bi- och heterosexuella i Mexiko City. Att penetrera är visserligen en konkret handling, men den är också fylld av symbolik. Personer utrustade med en penis är de personer som har tillåtelse att pene-

trera. Däremot kan båda personer med och utan penis bli penetrerade. Penis blir således den kroppsliga symbolen för en aktiv manlighet, fast den tillskrivs ingen mening innan den handlar eller inte handlar.

Uppfattningen om homo- och heterosexualitet har en helt annan mening i Mexiko bland Prieurs informatörer än vad den för tillfälle har i västvärlden. Män i kvinnoroller som har samlag med *manliga män* (dvs män som använder penis i en aktiv penetrering), och som efter idealet håller sig till den passiva rollen, dvs att bli penetrerade betraktas som homosexuella. Androgyna män som innehar både den passiva och den aktiva rollen under den sexuella akten betraktas som bisexuella. Heterosexualitet var det inte många i miljön kring Memas hus som hade någon uppfattning om vad det var, fast de som uttalade sig menade på att det är en man som ser ut som en man och håller sig till den aktiva rollen, och det spelar ingen roll om föremålet för penetreringen är en kvinna eller en man. I motsättning till hur västvärlden har använt begreppen fokuserar detta begreppsbruk inte på objektsval utan på handlingar. Med andra ord är det *handlingarna* som associeras till maskulinitet eller femininitet.

Könsidentiteten fastläggs inte en gång för alla, men revideras utifrån de erfarenheter och bekräftelser som en person skaffar sig genom en social kommunikation. Mera riktigt, hävdar Prieur, är det frågan om att en könsidentitet inte fastläggs fullt och helt; på ett entydig och dikotomt sätt när valet ligger mellan antingen kvinna eller man. Det finns grader av att känna sig som man eller att känna sig som kvinna.

Spelet, fiktionerna och illusionerna i förbindelse med handlingen penetrera bygger på två laddade begrepp: - Aktiv och passiv! Det aktiva blir associerat med manlighet och det passiva med kvinnlighet. Objektsvalet blir således inte det mest betydelsefulla för de homosexuellas könsbestämning, det är handlingen som är av avgörande betydelse. Fast den konkreta handlingen i sig själv är oavhängig av om den är passiv eller aktiv, förblir den färglös om den inte sätts in i en större kontext. Hur ser med andra ord makt- och dominansförhållanden ut mellan de två handlingarna; - aktivt penetrera och passivt penetrerad? Prieur tar upp detta förhållandet med referens till vad det innebär att vara man eller kvinna. Manligheten är ingen dikotomi, utan en skala där det finns olika grader av att känna sig som man. Detta hänger samman med om en man har ära eller inte. Däremot finns det bara två uppfattningar av kvinnor; goda eller dåliga! Kvinnor som har en skam att bära på eller inte; en madonna - hora dikotomi om man så vill. Ära och skam är två begrepp som är knutna till den specifika *marianismo* och *machismo* kulturen som finns i området. Manligheten i Latinamerika är något som associeras med bl a aktiv penetration. Män blir män genom att befästa sin makt över såväl kvinnor som män. De talrika berättelserna om övergrepp i förbindelse med arresteringar av *vestidas,* samt *vestidas* egna berättelser om hur de "avhierarkiserar" män genom att inta den aktiva rollen, tyder på att sexualitet inte bara förbindas med lust, men också med makt och dominans. Att vara homosexuell är i många anseende en resa nedåt i könshierarkin, beroende på om mannen blir penetrerad eller penetrerar själv. I och med att de homo-

sexuella är medlemmar i en större generell kultur ingår de i också i denna världs idéer vad gäller kategorier och kategoriseringar, och följaktligen blir homosexuella passiva män associerade med kvinnlighet. Det är denna större idévärlden som Prieur menar är medverkande till att fenomenet *vestidas* är så utbredd som det är i Latinamerika. Värt att nämna är att Prieur inte avvisar att biologiska faktorer kan ligga till grund för valet att vilja vara feminin. Hon driver en "höna eller ägget" diskussion om killarna är födda homosexuella eller feminina, och om det i så fall skulle vara femininiteten som medför homosexualitet eller om det är homosexualitet som utvecklar femininitet. Frågan är i och för sig ointressant tycker jag. Som Alfred Kroeber en gång i tiden uttalade: "It doesn't matter where it comes from, what matter is what people do with it!"

En man i kvinnokläder kan aldrig vara innehavare av ära. Äran sätts i förbindelse med kvinnans mödom och någon sådan har inte en man. I och med att en man inte kan ha ära kan han heller inte ha någon skam, då skammen hänger samman med äran. Alltså kan inte en *vestida* uppnå madonnans status i ett samhälle. Däremot är det ingenting i vägen för att han kan gå till den andra ytterligheten och bli en hora, något de också gör, och frågan blir om inte hora som begrepp får ett annat innehåll för denna grupp än för resten av samhället. Relationen mellan prostituerade kvinnor och *vestidas* som prostituerar sig, behandlas tyvärr inte av Prieur.

Att innehållet i begrepp kan ändras från en del av världen till en annan är ingen ny upptäckt. Att begreppens mening är olika inom samma område efter klass är däremot inte fullt så nytt inom köns-, sexualitet- och kroppsdiskussionen. Det är viktig, påpekar Prieur, att betrakta dessa begrepp i förhållandet till klass, då innehållet ändrar sig. Att vara homosexuell i västvärldens betydelse är hos medelklassen i Mexiko det samma som att försöka dölja sin läggning anser *vestidas*. *Vestidas* däremot lever ut sin homosexualitet. De har tagit klivet över gränsen mot det kvinnliga därför att de uppfattar homosexualiteten som knutet till det feminina och handlingen passivt penetrerad. "Skaphomser" som *vestidas* betecknar homosexuella från medelklassen, har inte förstått vad det handlar om. De är varken det ena eller det andra, något *vestidas* ställer sig oförstående till. Att vara homosexuell är att tycka om män, "riktiga" män som egentligen tycker om kvinnor och då måste man bli så lik kvinna som möjligt för att kunna fånga männen, är *vestidas* logik. Medan transsexualitet i västvärlden i första hand handlar om identitet och inte så mycket om sexualitet, handlar det i allra högsta grad om sexualitet bland *vestidas*. Måhända hänger detta faktum samman med att informatörerna tillhör ungdomsgenerationen, har den manliga sexualiteten som referenspunkt samt att de kommer från arbetarklassen. Att det är en utpräglat manlig sexualitet som praktiseras framkommer ganska så snart i texten. Klädda som kvinnor tar de för sig på ett typiskt manligt sätt, där den sexuella akten är det primära och inte romantiken eller känslorna.

Vestidas kommer från arbetarklassen och via sitt sätt att använda symboler och tecken visar de att de tillhör sin egen subkultur med ursprung i arbetarklassen och inte medelklassen. Tecknen överdrivs i jämförelse med hur arbetar-

kvinnor använder de liknande tecknen. Gesterna, kroppsutformningen, kläderna, sättet att tala, allt överdrivs och blir till en gemensam stil. Kön handlar således inte bara om biologiskt, socialt, symboler och tecken, men också om en given stil. En *vestidas* skulle aldrig sätta på sig tecken på kvinnlighet som kan relateras till en "fin" flicka från en annan klass i samhället.

Frågan som bör ställas är på vilket sätt Prieurs forskning kan berika sociologin och vad som är den mera praktiska nyttan av resultaten. Prieur lyfter fram den sista aspekten i sin epilog: AIDS: Risker, rationalitet och symbolisk våld. Att bedriva information mot AIDS i ett land där den katolska kyrkan har en stark ställning är inte enkelt. Det är inte bara den katolska kyrkans ledare som sätter käppar i hjulet för informationsarbetet. Informationen författas och bedrivs från ett centrumperspektiv. Det vill säga att kampanjerna har blivit utformade av människor som inte har tagit hänsyn till att det finns olika sätt att uppfatta homo- och bisexualitet. Detta har fört till att män som aktivt penetrerar inte har kunnat känna igen sig i de informativa beskrivningarna.

En annan och väl så viktigt aspekt hänger samman med människors upplevelser av risk. Varför utsätter sig människor som har talrika och tillfälliga sexuella kontakter för oskyddade samlag? Svaren finns i sättet att betrakta livet. *Vestidas* är en utsatt grupp, de har i flera fall blivit sexuellt utnyttjade som barn, de lever ett hårt liv, med mycket alkohol och droger. På samma sätt som att kön, sexualitet och annat har olika innebörder beroende på var i världen vi befinner oss, har också döden det. I fattiga områden i världen är döden närvarande hela tiden. Folk dör av en mängd olika sjukdomar samt som resultat av våld. Döden är en del av livet, kan man säga, men blir behandlad rett nonchalant. Denna fatalism återfinns i *vestidas* riskbeteende. Döden, ett laddat begrepp för västerlänningen, tar inte Prieur upp till vidare behandling. Jag anser att för att kunna få en hel bild av hur människor betraktar AIDS bör också attityder, meningar och uppfattningar kring döden analyseras.

I riskbeteenden finns det också en inbygd åsikt om att samlag män emellan inte är bundet till någon risk innan AIDS dök upp. Riskerna uppstod via samlag med kvinnor, eftersom dessa kunde bli gravida vilket resulterade i ofrivilliga giftermål. Manlig sexualitet blir också knuten till spontana händelser, något som har fört med sig att det inte alltid finns kondomer i närheten då de bör användas.

Slutsatsen får vara att AIDS, död, kön, homo-, bi-, eller heterosexuell inte har samma innebörd såväl inom ett område som mellan områden. Detta måste det tas hänsyn till i informationsarbetet mot AIDS.

Via sitt bidrag till den teoretiska diskussionen kring kön och sexualitet har Prieur öppnat för andra sätt att betrakta köns- och sexualitetsbestämning. Kategorier är inte givna, och för att komma åt människors olika sätt att definiera och systematisera sina lokala kategorier, bör en forskare försöka att leva så nära sitt fält som möjligt. Men å andra sidan är distans också en del av metodologin. Prieur valde att dela upp fältarbetet över tid på grund av att hon efter ett tag började betrakta sitt fält som något självklart. När trötthetssymptomen satte in vände hon näsan hemåt för en tid. Genom att arbeta på

detta sättet kom den komparativa delen också till sin rätt. Med nya intryck i bagaget kunde norska förhållanden betraktas med nya ögon. Prieur visar på hur hennes metod kan berika ett material och skapa förståelse både för det västerländska och det mera exotiska. Förutom att Prieurs metodologiska arbetssätt kan vinna ny mark inom sociologien, är hennes teoretiska ansats intressant. Att betrakta handlingar som utföras av kroppar i olika syften, inom kroppar och genom kroppar kan avspegla olika aspekter av ett samhälles organisering, något Prieur visar. Sätts kroppen i centrum kan detta generera nya sammanhang i ett samhälle som annars inte hade blivit synliga om kroppen inte fått komma till tals.

Att läsa Prieurs avhandling är befriande. Hennes variation i språkbruken, från de empiriska delarnas hårda brutala verklighet där hon tar ut svängarna i språket, till de mer teoretiska genomarbetade resonemangen är en fröjd för sinnet. Aldrig har jag läst en sociologisk avhandling som präglas av så mycket inlevelse från författarinnans sida. En inlevelse som hon förmedlar med betyget väl godkänt. Omskrivningar och förfiningar av den empiriska verkligheten existerar inte. Människorna framstår som just människor som uppehåller sig i en efter svenska förhållanden hård och svår vardag. Fast om vardagen kan verka svår finns det också ljuspunkter. Glädje och sorg följs åt i den empiriska framställningen. Skrattet ligger och lurar, men fastnar ibland i halsen. På samma sätt kan tårarna över någons öde omformas till glädjetårar under färden.

MERETE HELLUM
Doktorand
Sociologiska Institutionen
Göteborgs Universitet

Papakostas, Apostolis: *Arbetarklassen i organisationernas värld. En jämförande studie av fackföreningarnas sociala och historiska förutsättningar i Sverige och Grekland*, Almqvist och Wiksell International, Stockholm 1995.

De klassiska komparativa studierna på det här området kartlade skillnader mellan organisationsformer genom att jämföra arbetarrörelser i samhällen som var varandra ganska lika. Men i den här undersökningen ställer sig författaren en uppgift som kan tyckas omöjlig eftersom han jämför Sverige och Grekland, två samhällen som skiljer sig åt i nästan allt. Därför väljer han inte den traditionella inriktningen på ideologi och organisatoriska mekanismer och principer. Istället kartlägger han på ett intressant och stimulerande sätt de större ekonomiska, sociala och politiska sammanhangen.

Papakostas inleder med en kritisk översikt över den komparativa litteraturen från klassiker som Sombart, Bull och Lipset till mer sentida bidrag av Clegg, Kjellberg, Visser och Rothstein. Det han speciellt vänder sig mot är antagandet att organisationer fortlöpande anpassar sig till förändringar i omgivningen. Han menar att de präglas av en viss tröghet och att det därför är

den utformning de hade när de bildades som är avgörande för deras sätt att utvecklas. Därför leds han in på den bredare komparativa litteratur som betonar *tidsföljden* ("timing") i samhällsförändringar och som analyserar organisationer utifrån det historiska sammanhanget när de föds och de organisationsmodeller som finns att tillgå vid den tidpunkten. Det är en insiktsfull, bred och koncentrerad översikt, en tankeväckande introduktion till den här litteraturen för alla intresserade.

Det är från Göran Ahrnes och andra organisationsteoretikers arbeten som Papakostas har hämtat den teoretiska ram han utgår från och utvecklar. Han bekänner sig till den *organisatoriska realismen* som hävdar att ett samhälle ska studeras utifrån de konkreta organisationer som formar samhällslivet i alla dess aspekter. Hans utgångspunkt är att varje ny organisation föds i en värld där det redan finns andra organisationer. Dessa existerande organisationer kan suga upp de tillgängliga resurserna, begränsa *det sociala utrymmet* för en ny organisation och påverka dess form. Därför är det sociala utrymmets *öppenhet* vid den tidpunkt då en organisation bildas avgörande för dess framtid.

Mycket av det som skrivits om arbetarorganisationer bygger på tesen att industrialiseringen och urbaniseringen har förändrat samhället. De existerande institutionerna har krossats och lämnat efter sig ett nytt, *tomt utrymme* där fackliga organisationer och arbetarpartier kan växa fram. Papakostas hävdar att det sociala utrymmets öppenhet har varierat under historiens gång och påverkats av de förindustriella samhällenas organisationsformer. När man förklarar en arbetarrörelses specifika egenskaper måste man därför utgå från de tidigare *existerande* organisationerna och inte enbart från industrialiserings- och urbaniseringsprocesserna.

Denna begreppsapparat används sedan för en jämförelse mellan den grekiska och den svenska arbetarrörelsen. När arbetarrörelsen växte fram i Sverige präglades det sociala utrymmet av öppenhet och därför kunde arbetarna bygga upp starka fackföreningar och ett starkt arbetarparti. Detta berodde delvis på att släktskapsstrukturerna på landsbygden var bräckliga och att landsbygdens fattiga stöttes ut och drevs in till städerna genom 1800-talets reformer. Detta i sin tur ledde till att banden mellan stad och landsbygd blev svaga. Att demokratiseringen kom sent i Sverige var också en viktig faktor. Det innebar nämligen att Socialdemokratiska Arbetarpartiet inte hindrades i sin framväxt av några redan etablerade partier. Statsapparaten var förhållandevis svag och därför mötte fackföreningarna föga motstånd och välfärdsfrågorna var, åtminstone till en början, en angelägenhet för frivilliga organisationer. Arbetarna var alltså beroende av sina egna organisationer och samtidigt hindrades de inte att utveckla dem av redan existerande organisationer. I städerna ackumulerade arbetarrörelsen resurser som de kunde använda för att erövra de viktiga industrierna på landsbygden där de paternalistiska brukssamhällena inte lämnat mycket utrymme för en självständig arbetarorganisering.

I Grekland däremot var det sociala utrymmet i städerna i stor utsträckning stängt. Stabilare släktskapsstrukturer och ett mer integrerat landsbygdssamhälle borgade för att banden mellan städer och landsbygd förblev starka.

Folk alternerade ofta mellan stad och land och de urbaniserade arbetarna förlitade sig mer på lantliga stödnät än på sina egna organisationer. Demokratiseringen kom långt tidigare än i Sverige och därför var de borgerliga politiska partierna väl etablerade innan arbetarrörelsen växte fram. Dessa partier hade en klientelistisk struktur som gav upphov till organisationer som skar över klassgränserna och försvårade uppkomsten av nya partier och de följde paternalistiska och korporativa strategier som lämnade föga utrymme för självständiga arbetarorganisationer. Nationalismen var stark i Grekland, landet låg "i två världsdelar och vid fem hav" och hade dragits in i internationella konflikter. Detta ledde till framväxten av en stor militärapparat med en avsevärd repressionskapacitet. Papakostas påpekar att den repression som drabbade arbetarrörelsen inte, som man ofta tror, var en reaktion mot den växande kommunismen. Den var av långt tidigare datum. Fackföreningar och vänsterpartier växte visserligen fram, men de hade svårt att få fäste i denna organisatoriska struktur.

När Papakostas lägger tonvikten vid den organisatoriska kontext där nya organisationer växer fram ger han ett nyttigt korrektiv till uppfattningen att en arbetarrörelses öde ligger i dess egna händer och avgörs av dess ideologi, organisatoriska principer och strategi. Men driver man hans synsätt för långt kan det leda till en alltför passiv behandling av en i allt väsentligt aktiv, kampinriktad och kreativ process. Man kan hålla med om att Sveriges sena demokratisering och frånvaron av ett nationellt organiserat liberalt parti under 1880-talet gjorde det relativt lätt för socialdemokraterna att etablera sig som arbetarnas parti. Men om det sociala utrymmets öppenhet är den avgörande faktorn för en arbetarrörelses framgång, blir det svårt att förklara varför en socialdemokratisk arbetarrörelse växte fram i Stockholm. Där dominerades nämligen den fackliga rörelsens ledning av liberaler i början av 80-talet och det var liberaler som formulerade dess första program. Där fanns uppenbarligen inget utrymme för en socialistisk rörelse, men liberalerna manövrerades ut av socialister med en ideologi och strategi som bättre stämde överens med de förhållanden som arbetarna levde under sedan hantverket ersatts av kapitalistisk produktion.

Utifrån en jämförelse mellan Grekland och Sverige kan man hävda att den grekiska statens större repressionsförmåga stängde utrymmet för arbetarrörelsen. Men hur var det då i Ryssland? Under Romanovs var tsarväldet i högsta grad repressivt och det gjorde allt för att bekämpa den kommunistiska rörelsen. Ja, bolsjevikernas ledare berövades socialt utrymme till den grad att de tvingades leva i exil. Ändå lyckades de till slut krossa det ryska tsardömet. Man kan kanske hävda att militära nederlag försvagade den gamla samhällsorganisationen så att utrymme skapades för en ny.

Som Papakostas med rätta hävdar anpassar sig organisationer inte automatiskt till samhällsförändringar i stort. Men organisationer förändras och vissa förändras mer än andra. En hantverksförening som typografernas har en begränsad och homogen medlemskader och verkar i en bransch där de tekniska förändringarna varit relativt långsamma. Den har därför kunnat bevara sin ursprungliga struktur länge. Metallfacket däremot har en mer varierad

medlemsstruktur och det står inför välorganiserade arbetsgivare i en bransch med snabba tekniska förändringar. Därför kan det tvingas till betydande anpassningar. Det svenska metallarbetarförbundet uppvisade ursprungligen en rad drag som var typiska för en hantverksförening. Men sedan blev det ett branschfack och till slut anpassade man sig till den industriella principen. Vi kan hålla med Papakostas om att Metalls ursprungliga egenskaper var viktiga. Det socialistiska inflytandet gjorde att organisationen inte fick en sluten karaktär och öppenheten *gjorde det möjligt* för den att utvecklas. Men dess framtida form *bestämdes* inte av dess ursprungliga karaktär.

Papakostas kritiserar insiktsfullt existerande synsätt men hans eget stöter också på problem. Det sociala utrymmets öppenhet vid tidpunkten för organisationens bildande är ett begrepp med begränsat förklaringsvärde. Betydelsen av öppenheten som sådan är svår att fastställa eftersom vissa framväxande organisationer själva kan skapa sig ett utrymme och eftersom de existerande organisationernas förmåga att kontrollera och försvara sitt territorium varierar. Och när organisationers benägenhet att bevara sin ursprungliga karaktär varierar, varierar också betydelsen av den kontext de växer fram i.

Men alla begreppsapparater har sina begränsningar och en av de stora fördelarna med den här är att den lyfter fram intressanta och viktiga frågeställningar. Rumsliga metaforer vilar kanske på en del antaganden som kan ifrågasättas, men samtidigt öppnar de nya perspektiv på de problem som möter framväxande organisationer: I vilken kontext växer en arbetarrörelse fram? Vilka resurser har den tillgång till? Vilka konkurrerande organisationer möter den? I vilken grad måste arbetarna lita till sina egna organisationer?

Men det avgörande är hur användbara begreppen är och Papakostas använder sina på ett lysande sätt. Han lyckas bredda de komparativa studierna på det här området avsevärt och han belyser faktorer som förbisetts i jämförande undersökningar med kortare räckvidd. I tidigare komparativa studier av arbetarrörelser har man ägnat föga uppmärksamhet åt landsbygdssamhällets struktur, åt urbaniseringmönstren och åt landsbygdens stödnät som alternativ till klassorganisering. Att en framväxande arbetarrörelse påverkas av de existerande borgerliga partierna och deras strukturer är ett välkänt faktum, men här tillför Papakostas en ny dimension när han genom att jämföra de grekiska och svenska partierna utforskar de klientelistiska strukturernas betydelse. Statsintervention har också diskuterats av andra författare men inte lika systematiskt som här. De har bortsett från statens internationella dimension och oftast underlåtit att undersöka skillnader mellan militära och polisiära organisationer.

Papakostas gör också intressanta iakttagelser om skillnader i statlig politik och utbildning. I slutet av 1800-talet var procentandelen universitetsutbildade dubbelt så hög i Grekland som i Sverige. Mer än hälften av de grekiska studenterna läste juridik och många av dem fick anställning inom den ganska omfångsrika statsförvaltningen. Och detta är en del av förklaringen till den legalistiska synen på relationerna på arbetsmarknaden i Grekland och de omfattande statsingripanden som hämmade de oberoende fackföreningarnas utveckling.

Man skulle kunna tro att den här undersökningen främst är av intresse för dem som vill lära sig mer om grekisk arbetarrörelse. Den svenska arbetarrörelsen har ju varit föremål för en omfattande forskning, medan väldigt lite har skrivits om den grekiska. Men Papakostas belyser också i hög grad Sverige när han undersöker den svenska arbetarrörelsen ur en ny synvinkel och problematiserar aspekter av den svenska erfarenheten som tidigare tagits för givna. Genom att sträcka sin jämförelse utanför de nordeuropeiska industrisamhällena slår han en bro mellan dessa väl studerade men internationellt atypiska samhällen och de många länder i världen där militären har en dominerande ställning, där stad och landsbygd knyts samman av nätverk och där de politiska strukturerna är klientelistiska eller populistiska. Avhandlingen berör också grundläggande moderniseringsproblem eftersom den jämför samhällen där moderniseringsprocessen följt olika tidsscheman. I Sverige var det den ekonomiska moderniseringen som ledde utvecklingen, medan den i Grekland inleddes med en politisk och militär modernisering.

Såväl teoretiskt som empiriskt är det här en banbrytande och originell avhandling som för forskningen om arbetarrörelser framåt. Men den är också av stort intresse för den komparativa forskningen om samhällsutveckling i stort. Jag hoppas att den i någon form kan göras tillgänglig på engelska för en bredare läsekrets.

JAMES FULCHER
Department of Sociology
University of Leicester
Fakultetsopponent
(Översättning: Ingvar Lindblom)

Diana Mulinari, *Motherwork and Politics in Revolutionary Nicaragua,* bokbox publications Lund, 1995

Mycket har skrivits genom åren om den sandinistiska revolutionen i Nicaragua. Diana Mulinaris avhandling utgår också från denna politiska händelse och process. Den gör det dock med utgångspunkt från aktörer som hittills varit marginaliserade i den övergripande politiska historieskrivningen: kvinnor i fattiga urbana områden. Studier av kvinnors liv i fattiga urbana områden i Latinamerika under de senaste decennierna har visat på hur mångfacetterad och viktig deras roll är vad gäller vardaglig överlevnad och lokalsamhällens utveckling. Tre kvinnoroller kan sägas ha utkristalliserat sig i denna litteratur; kvinnors reproduktiva roll, som mödrar och husmödrar; kvinnors produktiva roll, då kvinnor i dessa miljöer ofta delvis eller helt tagit över det ekonomiska försörjningsansvaret; samt deras mycket viktiga roll i lokalsamhället, baserad på ex. informella nätverk och byteshandel. Till dessa tre lägger nu Diana Mulinari en fjärde dimension; kvinnors politiska roll, som hon kopplar till vad hon kallar modersarbete.

Revolutionen i Nicaragua, som startade 1979 och ledde till sandinisternas seger över Somozaregimen, har setts som en kamp på olika plan. På det internationella planet var revolutionen en kamp mellan Nord (främst representerat av USA) och Syd. Inom landet handlade det om en kamp mellan de extremt åtskilda samhällsklasserna, men också mellan kvinnor och män. I de urbana kvarter där avhandlingen utspelar sig kan det sägas råda ett slags "feminiserad fattigdom", i den meningen att det bor fler kvinnor än män i dessa områden (c:a tre gånger så många kvinnor som män 1987), men också i den meningen att kvinnorna ofta har tagit över det ekonomiska ansvaret (vilket innebär en dubbel arbetsdag då de också har ansvaret för hushållet). Det är svårt för dessa kvinnor att få tillträde till den formella arbetsmarknaden, varför majoriteten är aktiva i den s.k. informella sektorn, och då ofta på basis av "self-employment".

Diana Mulinaris projekt är att se på den sociala och politiska omvälvningsprocess som revolutionen innebar genom dessa fattiga kvinnors ögon. Det är ett feministiskt projekt, och författarinnan vill dekonstruera uppfattningen om vad som är politiskt då hon menar att traditionell politisk sociologi är könsblind. En central del av projektet går ut på att bredda perspetivet på vad som är politik till att inkludera moderspraktiker, och denna målsättning utgör i sin tur hela projektets ram. Mulinari vill visa att kvinnorna inte bara har spelat en avgörande roll i skapandet av förutsättningar för revolutionen, de har också haft ett avgörande inflytande på den fortsatta politiska processen efter maktövertagandet. Avhandlingens teoribakgrund handlar om dominansdiskurser, där de som formulerar diskursen ser den svagare parten som "det andra". Feminismens klassiska "otherness" begrepp används enligt Diana Mulinari på olika sätt; dels för att definiera kvinnan som det andra i förhållande till mannen, men också i ett internationellt perspektiv där Nord är subjektet medan Syd är det andra (och kvinnor från tredje världen följdaktligen blir "det andra" i förhållande till kvinnor i väst). Författarinnan vill komma ifrån synen på dessa kvinnor som maktlösa offer, och istället lyfta fram dem som aktiva aktörer.

Genom att utgå från kvinnornas egna erfarenheter vill Mulinari slå ner gränserna mellan abstrakt sociologisk diskurs och vardagserfarenhet och kunnande. Projektet strävar till att upptäcka det som är "tyst" och försöka sätta ord på det. Författarinnan redogör för sin egen biografi, med bakgrund i Latinamerika och som mor till fem barn, och också för sina egna reflektioner kring tillvägagångssättet. Problematiken kretsar kring hur man skall kunna översätta de nicaraguanska erfarenheterna till ett västligt, sociologiskt perspektiv. Medvetenheten om problematiken påverkar metoden. Teori och empiri vävs samman och löper parallellt genom arbetet. Metoden är kvalitativ med intervjuer i konversationsform och deltagande observation. Detta innebär en närhet till studieobjekten, man får berätta om sig själv i utbyte för den information man får. Diana Mulinari var i Nicaragua i två omgångar under 1988 och 1989, och hon bodde då hos en av sina informanter i det kvarter i Managua som hon beskriver och utgår ifrån. Genom att berätta om sig själv ger författarinnan läsaren en förståelse av de utgångspunkter hon använder sig av.

Under arbetets gång har Diana Mulinari intervjuat dels "vanliga" kvinnor i det grannskap studien utgår ifrån, dels kvinnor som representerar olika formella och politiska organisationer. De båda gruppernas historier löper också parallellt i avhandlingen: å ena sidan historien om feminismen i Nicaragua under revolutionen på ett mer formellt plan i form av organisationer och deltagande i den offentliga politiken och debatten; å andra sidan den kvinnliga vardagspraktik som sker dagligen i det tysta utan att formulera sig på den offentliga politiska arenan. Dessa två nivåer påverkar varandra.

Diana Mulinari försöker tolka ett språk rikt på metaforer för att förstå hur aktörerna själva har upplevt händelseförloppet. Författarinnan ser till hur nicaraguanerna definierar sig själva i förhållande till Nord (och då främst i förhållande till USA), hur revolutionen och den sandinistiska identiteten definieras, och inte minst till hur man i Nicaragua definierar könsroller via begreppen *marianismo* och *machismo*. Genom att utgå ifrån aktörernas språk och berättelser försöker Mulinari undvika att applicera färdiga tolkningsmönster och förklaringsmodeller som är grundade i en västlig, akademisk tradition på nicaraguanernas historia. Det är naturligtvis svårt, för att inte säga omöjligt, att få en "sann" bild av ett så komplicerat händelseförlopp som en politisk revolution, men Mulinaris strävan efter en ökad förståelse känns ändå fruktbar, hon berättar med sina informanter istället för åt dem.

Den nicaraguanska revolutionen kan delas in i tre olika perioder: Den "upproriska" perioden (1977–1979), revolutionens första år (1979–1982) samt krigsperioden (1982–1989). Diana Mulinari genomför alltså sin undersökning i slutet av den tredje perioden, när mycket som handlar om revolutionens inledningsfas redan har blivit historia. Själva sandinismen är viktig i avhandlingen i den meningen att de kvinnor Diana Mulinari intervjuar definierar sig själva som sandinistas, och i den meningen att den historiska period avhandlingen behandlar domineras av den sandinistiska politiken (d.v.s. berättelsen sträcker sig inte till / bortom 1990 då sandinisterna förlorade valet i Nicaragua). De tre historiska perioderna behandlas på de två nivåerna, den offentliga och den privata, och den politiska historien på makronivå kopplas sålunda till den upplevelse av revolutionen som kvinnorna i Mulinaris grannskap har. Detta framställningssätt är ett led i strävan att betrakta och behandla som politiskt också sådant som vanligtvis betraktas som privat, och därför inte behandlas i politisk teori.

Vad händer då i denna privata sfär? Hur skapades kvinnornas politiska identitet under revolutionsprocessen? Själva revolutionen, och då främst de tidiga omvälvande åren, har enligt kvinnorna varit helt avgörande för deras identitet och utveckling. Det talades mycket om tiden före och efter revolutionen som helt väsenskilda, kvinnorna upplevde att de genom revolutionsprocessen blivit mer medvetna och självständiga jämfört med tidigare. Det gällde då inte bara politisk medvetenhet på ett makroplan, utan kanske framför allt en medvetenhet om deras egen situation som kvinnor, relationen till männen och deras rättigheter.

Berättandet är en aktivitet som är av helt avgörande betydelse i detta sammanhang. En muntlig tradition över generationsgränserna förvandlar individuella erfarenheter till kollektiva minnen och är oerhört viktig i den gemensamma historieskrivningen och i väckandet av politiskt medvetande. Denna berättartradition utspelar sig i det traditionella kvinnorummet, hemmet, och mången ung sandinist redogjorde för hur deras politiska medvetande väcktes hemma i mammas kök. Som i många latinska, katolska kulturer var också kvinnorna i Mulinaris avhandling hårt knutna till hemmet och grannskapet. Kvinnornas sfär är den privata, medan männens är den offentliga. Männens politik är därför synlig, och det är också på männens premisser som definitionen av vad som är "riktig" politik vilar. Kvinnornas hårda vardagsarbete gör att man inte har tid och möjlighet att skilja på politiken och det övriga livet. Medan männen organiserade formella möten och pratade politik, menade kvinnorna att de praktiserade politik hela tiden i det vardagliga arbetet och modrandet. Kvinnorna i Nicaragua har alltid haft huvudansvaret för barnen, och de nätverk man byggde upp och förlitade sig på var nätverk med andra kvinnor och med sina barn. Det var allmänt accepterat och vedertaget att män inte är att förlita sig på och att de oftast är rörliga under sin livscykel, de starka banden knöts inte till maken utan till andra kvinnor. I denna miljö växer barnen upp, en miljö där männen inte sällan är frånvarande och en stark kvinnokultur präglar barndomen.

I Nicaragua, som i andra katolska kulturer, har moderskapet en oerhört stark roll, vilket ursprungligen grundar sig i religionen och dyrkan av Jungfru Maria; *marianismo*. Kvinnorna är dygdens väktare, och anses (förväntas) besitta en moralisk och andlig styrka. Denna höga moral måste dock bevakas, varför kvinnor är förvisade till hemmet och den omedelbara närmiljön i grannskapet. Den manliga motsvarigheten till maranismo är *machismo*, som innebär en social uppskattning av sexuella och sociala uttryck för maskulin makt och virilitet. De kulturella rollerna utgör en legitimering för männens kontroll av kvinnorna, som ofta förklaras i termer av att männen måste skydda sin och familjens heder.

Inom ramen för rollerna som maka och mor har dock kvinnorna utarbetat sina egna handlingsstrategier. De är alltså inte maktlösa offer i en mansdominerad kultur, utan utövar makt och bedriver politik som aktiva subjekt, om än inom den föreskrivna kulrurella strukturen. Den politiska aspekten av kvinnornas handlingar grundas i det vardagliga modersarbetet, som utförs som en kollektiv praktik genom exempelvis möten i skolan, kyrkan eller hemma hos varandra. Diana Mulinari inkluderar i sin diskussion om moderspraktik också kvinnors erfarenheter av graviditet, barnafödsel och barnuppfostran. Dessa praktiker, som oftast definieras i biologiska termer, utgör enligt Mulinari medvetna sociala praktiker. Författarinnan anser att moderspraktikkonceptet överskrider de dikotomier som är vanliga i debatten, också den feministiska, mellan biologi och kultur; privat och offentligt; familj och arbete; individ och kollektiv. Kvinnorna skilde inte på modrande och annat arbete; arbete för pengar och överlevnad, politiskt arbete eller socialt arbete i

grannskapet var för dem en del av moderspraktiken och inte skild ifrån den. Den omsorgsetik som ingår i modersarbetet utgör grunden för kvinnornas politiska agerande enligt Diana Mulinari, och hon ställer den emot den traditionella rättviseetiken som brukar ses som grunden till politiskt handlande. Intressen sätts emot behov, känslor emot rationalitet, privat emot politiskt, och kring dessa begreppspar problematiserar Mulinari en feministisk teori om politik.

Också på en makronivå i den offentliga politiska debatten kring revolutionen togs just Modern upp som en mycket viktig social aktör. Man hedrade Revolutionens Mödrar (de som "gett" sina söner för kampen), och Modern var också den som personifierade de goda egenskaper som skulle bygga det nya samhället och uppfostra en ny generation sandinistas. I den politiska debatten i Nicaragua har kvinnorna också till stor del grundat sina krav på den kraftfulla uppfattningen om modrande som finns i den latinamerikanska kulturen.

Historieberättandet, som äger rum på en daglig basis, utgör en av de starkaste redskapen för kulturellt motstånd som svaga och underordnade grupper besitter enligt Diana Mulinari. Hon beskriver denna aktivitet i könstermer, och menar att den spelar en central roll i kvinnornas politiska moderspraktik. Via kvinnornas berättelser får läsaren en inblick i den nicaraguanska revolutionen ur ett nytt perspektiv, där dynamiska processer och medvetandegörande betonas mer än politiska strukturer och händelser på makronivå. Det är en spännande läsning.

Avhandlingen skulle ha tjänat på en extra genomgång av språket, och också själva dispositionen gör att man emellanåt har en känsla av att tappa tråden en aning i de många små underkapitlen. Diana Mulinari besitter uppenbarligen ett stort teoretiskt kunnande. I presentationen kan det dock kännas som om de författare som tas upp ibland skymmer Mulinaris egen tolkning och ståndpunkt när kortfattade referenser "staplas på" varandra. Med detta sagt, så är *Motherwork and Politics in Revolutionary Nicaragua* en mycket intressant avhandling, både teoretiskt och empiriskt. Den utgör ett starkt inslag i en feministisk sociologisk tradition, och Mulinaris sätt att låta det privata och det akademiska interagera känns som ett friskt och inspirerande inslag, både vad gäller metod och skrivsätt. Ämnet, politik, och metoden, som i det närmaste kan betecknas som etnografisk, gör att denna sociologiska avhandling spänner över ett vitt fält från statskunskap till antropologi. Boken är ett politiskt och historiskt dokument som ger röst åt människor som ofta är marginaliserade och därför tysta. Den har också mycket att erbjuda kvinnoforskningen i stort och rekommenderas varmt.

CLAUDIA GARDBERG
Doktorand i sociologi
Sociologiska institutionen
Göteborgs Universitet

Britt Östlund (1995), *Gammal är äldst: En studie av teknik i äldre människors liv*. Linköping Studies in Arts and Science 129. Linköpings universitet.

Britt Östlunds avhandling är framlagd vid institutionen Tema T vid Linköpings universitet och behandlar den betydelse teknik har i gamla människors vardagstillvaro. En utgångspunkt för arbetet är att äldre människor utgör en målgrupp för teknisk utveckling, och att teknikutvecklare och leverantörer har en optimistisk tilltro till teknikens möjligheter att tillgodose gamlas behov och för att rationalisera omsorgsverksamheten. Hos vårdpersonal däremot finns en misstro mot teknik, som återspeglas i synen att tekniken gör omsorgen mindre mänsklig genom anspråk på att ersätta kontakter mellan människor. Mellan dessa båda grupper finns de äldre själva, som vuxit upp under början av 1900-talet och har erfarenhet av de tekniska förändringar som ägt rum under hela 1900-talet. Hur ser deras perspektiv på teknik ut, och hur inverkar det på deras teknikanvändning?

Genom att ställa de äldre i centrum för undersökningen och studera deras teknikanvändning i deras vardagstillvaro lyfter författaren fram den äldre människan som en social varelse i relation till tekniken. Hon har därmed kunnat visa under vilka sociala omständigheter de äldre använder teknik och blottlägga inte bara teknikens förutsedda, utan även dess oförutsedda betydelser.

Undersökningen har koncentrerats till fyra tekniska apparater, nämligen telefon, TV, trygghetslarm och handla-hemma-terminal, eftersom de har särskild betydelse för sociala kontakter, information, säkerhet samt distribution av varor och tjänster. Telefon och TV ses som etablerad teknik, medan trygghetslarm och handla-hemma-terminal benämnes ny teknik. Empirin baseras på ett omfattande material och består av en huvudstudie samt fyra delstudier, varav två av de senare också kan ses som förstudier:

Huvudstudien består av observationer av och intervjuer med 19 gamla människor, som Britt Östlund regelbundet under två års tid besökt i deras hem, varvid deras vardagsliv och teknikanvändning studerats. Urvalskriterier för deltagandet var att de studerade skulle vara minst 80 år, bo hemma och vara anslutna till kommunal hemtjänst. Det innebär att urvalet är speciellt med avseende på hälsa, rörlighet mm. När undersökningen inleddes var de studerade personerna mellan 80 och 98 år.

Genom de fyra delstudierna har Britt Östlund besökt och per telefon samtalat med ytterligare 98 personer. I de två förstudierna har användningen av trygghetslarm respektive handla-hemma-terminaler undersökts. Den tredje delstudien utgörs av en undersökning av de äldres telefonanvändning. Den fjärde består av en analys av telefondagböcker förda av 10 personer i telefonstudien. Av de fyra tekniska apparater, som ingår i undersökningen, är det således endast TV som inte varit föremål för en särskild delstudie.

Diskussionen om teknikens betydelse för att erhålla information och intryck från världen utanför inriktas på TV:s betydelse. En slutsats av analysen är att TV bidrar till att överbrygga avståndet till världen i stort, medan den fjärmar de gamla från det närmaste grannskapet. Ett illustrativt citat är "Jag

vet mer om Iran än om mina barn". Samtidigt framgår också att de äldre många gånger föredrar TV framför aktiviteter med barn och barnbarn. Det är framför allt tre betydelser som författaren har iakttagit att TV har för gamla: 1) som referensram, "för att hänga med", 2) som sällskap, men också 3) för att kunna dra sig tillbaka och få vara ifred med sina funderingar och tankar om livet. Det senare är ett resultat som inte tidigare dokumenterats och ger nya perspektiv på TV:s roll för äldre. Resultatet antyder också att det inte finns fog för den pessimistiska syn på äldres TV-tittande, som vårdpersonal och andra i deras omgivning har.

Kontakter med omgivningen upprätthålles genom telefonen. En stor del av kontakterna med anhöriga och vänner ombesörjs på det sättet. Genom analys av telefondagböckerna framgår det också att de gamla själva tar kontakt med vänner i ungefär samma utsträckning som vännerna tar kontakt med dem. Detsamma gäller däremot inte i relation till barnen; förhållandet är mer asymmetriskt genom att det främst är barnen som ringer upp. Här saknar jag referenser till och jämförelser med andra studier av äldres sociala kontakter, och vem som tar initiativ till kontakt, även om det skulle visa sig vara likartade resultat. I analysen framgår också att telefonen är den viktigaste teknik de gamla har, och den bidrar till säkerhet och trygghet i hemmet, ger möjlighet att undvika ständig tillsyn, men också möjlighet att nå andra vid behov. En ytterligare slutsats är att telefonen bidrar till flexibilitet i valet mellan eget boende och närhet till andra, en omständighet som inte uppmärksammats i tidigare forskning.

Trygghetslarm och handla-hemma-terminaler är inte bara ny teknik utan ingår även i omsorgsarbetet av äldre, sk teknikburen omsorg, som de gamla konfronteras med genom hemtjänsten. Trygghetslarm installeras för att tillgodose behovet av säkerhet, handla-hemma-terminaler för att kunna ändra rutinerna för att handla hem livsmedel.

Olika grupper har inflytande över och intresse av att de gamla har tillgång till larm: politiker, tjänstemän, producenter och leverantörer, vårdapparaten och barnen. Det faktiska innehavet visade sig också oftast vara en följd av någon annans initiativ, nämligen barn, hemtjänst eller läkare. Frågan om för vems trygghet larm installeras, får olika svar beroende på om man ser det utifrån omsorgstagarens behov eller de övriga gruppernas. För de gamla bidrar larmen inte oväntat till en känsla av ökad trygghet för dem själva, vilket ökar möjligheterna till kvarboende i eget hem. Dessutom bidrar larmen till en känsla av trygghet i förhållande till barnen, vilket främst bottnar i omtanke om barnens oberoende.

Syftet med trygghetslarm är att snabbt erhålla hjälp vid nödsituationer. Erfarenheterna av själva användningen var emellertid blandade både bland de äldre och vårdpersonal. De används ofta av misstag; vid nödsituationer, som olycksfall eller andra akuta situationer, kan vissa ringa oavbrutet, medan andra inte kommer sig för att larma; de äldre har inte heller alltid larmet på sig, och kan därför inte använda det vid akuta nödsituationer. I den genomförda undersökningen användes det mest för vanlig kommunikation med frågor till receptionen om sådant som är bra att veta innan man går ut, hur kallt det är,

om det är halt ute mm, alltså som en interntelefon. (Det är möjligt att utnyttja larmen på det viset i en liten organisationen, som ett servicehus, däremot inte vid stora anläggningar.) Ett centralt resultat är alltså att larmen i dessa fall också fyller ett socialt behov för omsorgstagaren, dvs behov som inte förutsetts av teknikproducenterna.

Användningen av handla-hemma-terminaler studerades genom ett pågående kommunprojekt, där sådana terminaler installerades hemma hos de gamla, för vilka vårdbiträdet ombesörjde hushållsinköpen. Avsikten var att de gamla själva skulle kunna beställa hem färdiglagad mat från ett visst servicehus och matvaror från två bestämda livsmedelsbutiker i området. Varorna distribuerades därefter från butikerna till de gamla en viss bestämd dag. Det var alltså fråga om rationaliserad distribution. Från kommunens sida skulle projektet bidra till två förväntade besparingar: 1) lägre kostnader genom minskad tidsåtgång för omsorgsverksamheten; 2) bättre arbetsmiljö för vårdbiträdet genom minskad risk för förslitningsskador.

Projektet inom kommunen avbröts i förtid och kan betraktas som ett misslyckande. Flera av de deltagande gamla var också missnöjda. Misslyckandet kan förklaras av ett flertal faktorer, såsom bristande kunskap om äldres konsumtionsmönster och om hantering av livsmedel. Själva distributionen av varor var också mer komplicerad än man räknat med. Terminalprojektet inom kommunen var inriktat på att testa själva tekniken. Hur den informella organisationen i hemtjänsten fungerar och vad hemtjänstens arbete består av, hade man enligt den genomförda studien inte kunskap om. Avhandlingen visar bl a att hela inköpsprocessen med planering, inköp, redovisning av varor och kostnad samt uppackning och inställning av varorna var inordnad i en social relation mellan vårdbiträde och de gamla, ett sätt att umgås.

När det gäller inställningen till ny teknik generellt framkommer en skillnad i synsätt hos de gamla, beroende på om de ser framåt eller bakåt på sina liv. De framhåller den stora betydelse tekniken haft när det gäller att göra livet bekvämare, den har underlättat både arbetsliv och hushållsarbete. Genom införskaffande av ny teknik har de också känt delaktighet i den allmänna standardhöjningen. Motivationen att lära sig nya tekniker i allmänhet är emellertid inte längre så hög. Deras planering sträcker sig inte heller så långt fram i tiden - för vissa är det fråga om en veckas framförhållning. Det framgår emellertid även att intervjupersonerna skiljer mellan olika typer av teknik med avseende på upplevd nytta. Som exempel ser en kvinna kaffekokaren och mikrovågsugnen som nyttiga och meningsfulla, medan inställningen till att överhuvudtaget få en terminal var negativ. I den studerade gruppen var inställningen till just handla-hemma-terminalen blandad. Några var positiva, andra negativa. Till trygghetslarmen däremot var den genomgående positiv.

Denna skillnad i inställning till olika typer av ny teknik förklaras i avhandlingen av ett flertal faktorer, som upplevd praktisk nytta, möjlighet till infogning i vardagen, värderingar (t ex inställning till lydnad, kostnad mm), samt icke minst förtrogenhet med tekniken, där trygghetslarmen bygger på en tidigare känd (telefon)teknik, dvs på etablerad teknik.

Några av de slutsatser Britt Östlund dragit är att äldre har livslång vana av teknik och erfarenhet av att bedöma nyttan med tekniken. De tar teknik i anspråk på ett aktivt och medvetet sätt. På sitt eget sätt reglerar de förhållandet till omvärlden med hjälp av tekniken (gäller telefon, TV, larm). Därmed utgör tekniken en länk till omgivningen och kompenserar - inte ersätter - sociala förluster. Britt Östlund för även diskussionen vidare genom att påpeka vikten av att vid implementering av teknik i boendemiljön ta hänsyn till det sociala sammanhang där människa och miljö samverkar för att åstadkomma teknik som är användbar för äldre.

En styrka med avhandlingen är den utförliga redovisningen av empirin, som dessutom innehåller noggranna och illustrativa porträtt av intervjupersonerna, där de framstår som de individuella människor de är och inte bara som representanter för en ålderskategori. Det finns dock också vissa svagheter och skönhetsfläckar. I ett av avhandlingens inledande kapitel, som kan ses som ett teorikapitel, presenteras t ex olika sociologiska teorier samt tidigare forskning om äldres villkor i det moderna samhället. Kapitlet motiveras med att tekniken kan ges olika betydelser, beroende på vilken teori man utgår från. Detta resonemang följs dock inte upp helt i den efterföljande analysen, varför kapitlet inte är så integrerat med de övriga delarna i avhandlingen som vore önskvärt. Det finns också vissa brister avseende noggrannhet i referat av viktiga källor. Vidare har författaren, enligt min mening utnyttjat andrahandskällor i något för hög utsträckning.

Det sammanfattande omdömet är emellertid att avhandlingen bidrar till ny kunskap genom att påvisa de sociala förutsättningarna för teknikens betydelse. Det är framför allt de äldres subjektivt definierade behov som styr teknikanvändningen, inte de behov som definierats av teknikanvändarna. Avhandlingen intar därmed en kritisk ståndpunkt gentemot den mekanistiska människosyn som vissa teknikproducenter företräder och utgör en belysande illustration till stimulus-respons-teorins svagheter. Samtidigt visar den att det inte heller finns stöd för den pessimistiska tekniksyn som vårdpersonal sägs ha. Avhandlingen ger således en god bild av samspelet mellan teknik, användare och social miljö. Det är en läsvärd bok, som borde vara av värde för både för teknikproducenter och vårdpersonal, liksom för en större allmänhet, som har intresse för äldrefrågor.

GUNHILD HAMMARSTRÖM
Sociologiska institutionen
Uppsala universitet
Fakultetsopponent

Tommy Törnqvist: *Skogsrikets arvingar. En sociologisk studie av skogsägarskap inom privat, enskilt skogsbruk.* Sveriges Lantbruksuniversitet. Institutionen för Skog-Industri-Marknad studier, Rapport nr 41, Uppsala 1995.

Denna avhandling, framlagd vid den skogsvetenskapliga fakulteten vid SLU, har som framgår av underrubriken anspråk på att vara en sociologisk studie. Som fakultetsopponent kan jag inte annat än instämma i detta. I fokus står det fenomen som Tommy Törnqvist (T.T.) valt att kalla *skogsägarskapet* samt hur det har kommit att hanteras på fastighetsnivån, det vill säga av *ägarhushållet* (ibland ägarhushållen). Intresset riktas mot just de runt 400.000 små skogsägare som äger runt hälften av landets skogsmark och som tillika ofta har andra avsikter med sin skog än skogsbolagen (Sveriges kanske främsta exportindustri). I mycket blir det fråga om en ekonomisk-sociologisk analys, men T.T. behandlar såväl för skogsägarskapet viktiga politiska faktorer, som han försöker förstå skogsägarhushållens strategier i ett livsformperspektiv. Han vill ge oss en syntes genom att sammantolka fenomen på olika nivåer. Hur han lyckas med det skall jag återkomma till.

Avhandlingen är emellertid en definitiv syntes i en annan mening: T.T. använder sig av en rad olika empiriska material – både kvantitativa och kvalitativa – insamlade och analyserade under tio års utredningsarbete. Han lyckas med att göra något som genomförs alltför sällan: att på basis av ett gediget utredande lyfta detta till en sociologiskt intressant studie av ett centralt samhällsfenomen. I hans fall gäller det dessutom ett fenomen som knappast alls uppmärksammats sociologiskt. Genom att ställa skogsägarskapet och ägarhushållet i analysens centrum öppnar T.T. nya infallsvinklar på de små skogsägarna vilka tidigare främst hanterats som en 'black box' i olika utbudsstudier, normativa operationsanalyser, eller utvärderingar av skogspolitiska åtgärder. I dem har dessa små skogsägare kommit att framstå som motsträviga eftersom de inte låtit avverka sin skog efter konjunkturerna – d.v.s. skogsbolagens virkesbehov. T.T:s undersökning blir tvärtom i mycket en analys av bevekelsegrunderna för de små skogsägarnas handlande. Som det anstår en god sociolog vänder han ut och in på den svarta lådan.

Förutom av en inledande, teoretiskt anlagd del består avhandlingen av tre delar ägnade den mer empiriska analysen. I den första delen diskuterar T.T. inte bara den tidigare forskningen, utan ingående det angreppssätt han valt för sin analys av ekonomi och samhälle. I den andra delen behandlar T.T. skogsägarskapets institutionella villkor. Med begreppet skogsägarskap vill T.T. fånga småskogsbruket i skärningspunkten mellan industri och jordbruk – hur skogsbruket integreras horisontellt med jordbruket (i hushållet/småföretaget) och vertikalt med skogsindustrin. Skogsägarskapet studeras sedan historiskt och som en del av den svenska modellen. Inte minst här kommer den statliga politiken in i analysen. Skogsägarskapet som en gång stod i småjordbrukets tjänst har med jordbrukets och skogsbrukets rationalisering hamnat i en allt mer motsägelsefylld ställning, synlig inte minst i skogsägarrörelsens utveckling, men också inom det enskilda hushållet. Här finns vidare en in-

tressant exkurs över hur disciplineringen av skogsägarna iscensätts, d.v.s. hur lagens påbud och vetenskapens insikt genom lektioner på fastigheten omsätts i praktisk kunskap 'mellan tummen och pekfingret'.

I den tredje delen – med sina dryga 200 sidor avhandlingens längsta – skärskådar T.T. skogsägarskapet i hushållsperspektiv. Analysen blir nu mindre strukturell men mer handlingsorienterad. Hushållen i fråga är en fastighet, ett hemman – 'en djupt liggande kulturell struktur' som binder generationerna till gården. För den fortsatta analysen inför T.T. – framgångsrikt vill jag säga – en typologi med avsikt att fånga variationerna mellan olika skogsägarhushåll. Typologin tar fasta på inom- respektive utomgårsekonomins betydelse för hushållet. Är den förra stor handlar det om ett bondehushåll, är den senare stor om ett lönehushåll; samtidigt finns en mellanform: blandhushåll. Empiriskt grundas typologin i en ambitiös kvalitativ studie av 76 fall, genomförd 1985 och 1988 i Jämtland, Uppland och Småland, som fokuserar hushållets skogspraktik. Fallstudien som den kallas kompletteras sedan med två kvantitativa studier. T.T. observerar en stark kontinuitet över generationerna, men identifierar samtidigt ägarskiftet – ett mycket långsiktigt, planerat beslut – som den kritiska punkten. Övertaganden går sällan om intet, även när det saknas en hemmason. Därefter analyserar T.T. skogsägaren som företagare och som skogsbrukare, vilket inte är samma sak, skogsbruket kan ju integreras på olika sätt i hushållsekonomin – jämför typologin. Skogen är nämligen en speciell resurs: stora kapital är bundna där långsiktigt, men de kan utnyttjas förvånansvärt flexibelt, åtminstone när skogsinnehavet har en varierad åldersstruktur. Häri ligger skogsägarskapets grundmekanism, skulle jag vilja tillägga, och den gör skogsinnehav till något mer än en förmögenhet vilken som helst (Marx skulle tala om skogens bruksvärdesegenskaper).

Fallstudien gör det möjligt att förbluffande detaljerat se skogens ekonomiska betydelse i företaget – intre minst blir skillnaderna mellan de tre hushållstyperna påtaglig. T.T. visar på en rad strategiska sätt som inomgårdsekonomi (inklusive skogsekonomin) och utomgårdsekonomi kombineras på – som regel under det långsiktiga målet oberoende (inte maximal avkastning). Här möter vi en mycket systematisk och förtjänstfullt genomförd analys, vilken tyvärr inte låter sig sammanfattas på några rader. T.T. tar dock särskilt fasta på skillnader mellan hushållen i hur ägarskiftet går till, skogens ekonomiska roll produktivt och reproduktivt, en- kontra flerägande, samt betydelsen för handlandet av vilken ägarfas fastigheten befinner sig i. Den valda skogsbruksstrategin handlar inte bara om skogen utan väl så mycket om fastigheten – och möjligheten att leva där. Samtidigt visar det sig att skillnaderna inom hushållstyperna är större än mellan dem vad gäller avverkningsbeslut; avverkningar ökar dock som regel vid ägarskifte. Att skogsägarskapet är en fråga om livsform visar sig i den mängd eget arbete som läggs ned i skogen – enligt sedvanliga ekonomiska kalkyler är det knappast lönsamt.

Därmed kommer vi till avhandlingens fjärde del där T.T. vill fånga mångfaldens enhet i en syntes som tar sin utgångspunkt i livsformsbegreppet som det utformats främst av Thomas Højrup. Här visar det sig – inte oväntat –

handla främst om egenföretagandets livsform, mer bestämt dess rurala variant. T.T. diskuterar systematiskt likheter mellan skogsägarskapet och egenföretagandets livsform. Här kommer typologin åter till pass: egenföretagandets livsform är mest levande i bondehushållen och minst i lönehushållen – en asymmetrisk relation med andra ord. I lönehushållen bevaras dock egenföretagandets livsform som regel – åtminstone som ideal.

Avhandlingen har flera förtjänster. Inte minst gäller det hur T.T. bestämmer och ställer begreppet skogsägarskap i analysens centrum. Utan överdrift kan man säga att vi här får ett utmärkt exempel på hur struktur- och handlingsperspektiv framgångsrikt kan kombineras i en och samma analys. Analysens identifiering av tre olika typer av hushåll inom skogsägarskapet – bondehushåll, blandhushåll och lönehushåll – visar sig trots en rad variationer inom typerna fruktbar. T.T:s tyngsta bidrag vill jag dock gärna se i den mycket täta empiriska analysen av hushållens handlingsmönster. Denna främst kvalitativa analys är föredömlig i sin fokusering av hushållens praktik; vi får oss verkligen till livs vad man gör i dessa hushåll, inte bara vilka ideal eller förhoppningar man hyser, även om T.T. inte väjer för skogsägarskapets existentiella dimensioner. För den som är intresserad av egenföretagande, både i mer snäv ekonomisk mening och i ett bredare livsformperspektiv, finns här en serie relevanta, inte sällan anslående, observationer att ta del av. Naturligtvis gäller det särskilt skogens betydelse för egenföretagandets former och inriktning.

Det är ingen liten uppgift T.T. har tilldelat sig själv, och det vore olyckligt att låta avhandlingens förtjänster dölja en del mer ofullkomliga sidor hos den, särskilt som de senare låter sig kritiseras på ett konstruktivt sätt. Låt mig diskutera dessa.

Främst vill jag skjuta in mig på T.T:s livsformanalys. Min bedömning här är att han gör sig alltför beroende av Thomas Højrups analys i Det glemte folk (1983). T.T. letar likheter mellan egenföretagandets livsform som Højrup bestämt den och det han själv funnit i sin analys av skogsägarskapet. Frågan är om det inte är relevant att bestämma skogsägarskapet som en egen livsform – åtminstone har jag svårt att förstå varför man skall utgå från förekomsten av just tre livsformer. Om T.T. försökt sig på detta, hade han dessutom undvikit den tendens som finns i avhandlingen att betrakta bondehushållet som den starkaste förvaltaren av skogsägarskapet (jämför den asymmetriska relationen mellan hushållstyper och egenföretagandets livsform ovan). Då hade kan – det är min bestämda uppfattning – på ett helt annat sätt än som nu sker kunnat identifiera skogsägarskapet som en modern livsform där särskilt de dynamiska blandformerna mellan bonde- och lönehushåll blir intressanta. Det visar sig nämligen inte bara att det är just i dessa som skogen ofta får störst ekonomisk betydelse – om skogen nu är en marginell resurs, så är den ju samtidigt ofta en för annan verksamhet mycket strategisk resurs. T.T. kan nämligen konstatera att vi hos blandhushållen ser konturerna av 'ett nytt slags egenföretag med flera verksamheter kombinerade i samma förvärvskälla' (s. 202). En sådan perspektivförskjutning tror jag är intressant – inte minst ur ett skogsbygdsperspektiv (och därmed regionalpolitiskt). Frågan som T.T. inte

ställer är vilka framtidsmöjligheter skogens löskoppling från jorden skapar – en händelse som han ingående uppmärksammar.

Samtidigt hade begreppet skogsägarskap kunnat mejslas ut mer fullständigt (konkret). Som avhandlingen är koncipierad får vi nämligen en mycket detaljerad analys av skogsägarskapet, både historiskt, strukturellt och som praktik, men detta sammanfattas aldrig systematiskt eftersom T.T. väljer att lägga sin sammanfattande syntes på livsformens nivå. I stället för att utgå från Højrups livsformanalys tror jag det vore mer fruktbart att exempelvis förstå skogsägarskapet som ett slags historisk formation, eller ett historiskt, av maktkamper bestämt fält av det svenska samhället. Livsformbegreppet är som jag ser det helt enkelt för statiskt för att fånga denna övergripande dynamik som avhandlingen annars pregnant åskådliggör.

Kanske har *Skogsrikets arvingar* blivit onödigt lång, men den är samtidigt skriven på ett enkelt och rättframt sätt. Tommy Törnqvist har gett oss ett viktigt arbete om skogens (ekonomiska) betydelse och egenföretagandets villkor och strategier. Avhandlingen rekommenderar jag inte bara dem som är intresserade av dessa saker, utan alla som vill förstå vad som händer i våra skogsbygder.

MATS FRANZÉN
fakultetsopponent
Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Sari Pekkola: *Magical Flutes. Music Culture and Music Groups in a Changing Bolivia.* Lund: Lund University Press, Lund Dissertations in Sociology 10, 1996

Sari Pekkola (SP) avhandlar den livaktiga musikkultur, en *cultura popular*, som tagit form i Bolivia de senaste tre decennierna i skärningspunkten mellan ruralt och urbant, lokalt och globalt: en ny musikkultur – en sammansatt mix av *criollo-, mestizo-* och andin (indian-) kultur – som samtidigt är en social rörelse som försöker definiera nya etniska identiteter. Syftet är att undersöka musiker och musikgrupper i ett föränderligt samhälle i tredje världen – här: Bolivia – med betoning på frigörande aspekter i den kulturella utvecklingen, nya arenor för motkultur, samt nya identiteter.

Teoretiskt tar SP sin utgångspunkt dels i Raymond Williams kultursociologi, särskilt hans triad dominerande, residual och emergent kultur, dels i Alberto Meluccis teori om sociala rörelser som starkt fokuserar identitetsfrågan och ser rörelsen som ett sammansatt samfund. Metodiskt handlar det närmast om ett etnografiskt fältarbete, utfört i omgångar mellan 1988 och 1992. Material av en rad olika slag har samlats in, från artefakter till egna observationer, och en serie intervjuer har gjorts, främst med musiker (som livshistorier) ur tre musikgrupper från skilda regioner – men också med andra, ofta sådana med knytning till musiken.

Innan resultatet av fältarbetet diskuteras kontextualiserar SP sitt föremål i två steg. I ett kapitel diskuteras således Bolivia med betoning av den nära politiska historien och sökandet efter nya identiteter, särskilt hur indianerna fick nya rättigheter och började betraktas som *campesinos*. Det bolivianska samhällets komplexitet ligger mycket i dess etniska sammansättning. I nästa kapitel behandlar hon den andina musiktraditionen, från början ett lantligt fenomen, men i begrepp att möta den urbana musiken när SP:s egen undersökning börjar.

I kapitel 6-10 framlägger så SP sina resultat. Framställningen är disponerad så att tre mer deskriptiva kapitel som ägnas åt de tre musikgrupperna Los Masis, Inkallajta och Flor Tani Tani omges av två mer syntetiska kapitel, först ett om den urbana musikrörelsen, slutligen ett om musikkulturen i ett föränderligt Bolivia. Dessa två kapitel är syntetiska i den meningen att i dem sammantolkas teori och empiri på ett helt annat sätt än i de tre andra där SP väljer att lägga sig mycket nära sitt material, vilket resulterar i ett påtagligt inifrånperspektiv på de tre musikgrupperna.

Kapitlet om den urbana musikrörelsen – vilken alltså inkorporerade den andina musiken i stora mått – blir intressant genom att SP visar på en serie faktorer av avgörande betydelse för dess framträdande på 1960-talet. Regeringens främjande av *Aymara-* och *Quechua*kulturerna (indiankulturer) kopplat till tillgången på nya medier som radion men även en inhemsk skivproduktion. Bristen på skivor framträdde många musiker direkt i radio. Detta både förändrade, i urban riktning, spred och populariserade den nya folkmusiken. Nya arenor. som musikrestauranger, blev samtidigt tillgängliga, och musiktävlingar gav möjligheter att komma fram. En ny musik och en ny typ av musikgrupp – *conjunton* – framträdde; SP pekar särskilt på Los Jairas. Gringos spelade indianinstrument så att det fängslade. Parallellt härmed blev musikerna mer professionella men också politiska; på sikt ändrades också detta med musikmarknadens internationalisering och den inhemska politikens växlingar. För att förstå denna rörelse för SP in begreppet hegemoni: samtidigt som folkloren delvis inkorporerades i den dominerande kulturen, skapades på 1960-talet en emergent – mothegemonisk – kultur.

De tre kapitlen om musikgrupperna som utgör nästan halva avhandlingen låter sig näppeligen sammanfattas kort och rättvisande. Trots olika ursprung finns det likheter mellan grupperna: alla återanvände den andina musiken och förenade på olika sätt spelandet med ett socialt engagemang. Naturligtvis skiljer de sig på flera sätt. *Los Masis* gick exempelvis i spetsen för att skapa en ny föreställning om musikern: bort från suputen; *Flor Tani Tani* började som en ren kvinnogrupp, men blev könsblandad med tiden; *Inkallajta* har en kvinnlig medlem som spelar den mystiska *charangon* (ett litet femsträngat "gitarrliknande" instrument). Inte bara flöjterna ger musiken magi! SP lägger här ner en hel del möda på att visa hur grupperna vuxit fram och hur de har förändrats av varierande erfarenheter.

I slutkapitlet återvänder SP till de mer övergripande frågorna. Hon ger oss flera tolkningsförslag på den emergenta kulturens betydelse (vilka inte behöver stå i motsatsställning). Dels som en motsägelsefull historia mellan det

folkliga och det kommersiella som skapade nya kulturella rum och identiteter, dels som en motrörelse till globalisering, men inte om denna process förstås som kulturell homogenisering ovanifrån (= kulturimperialismtesen), utan som en hybridisering, ett förhandlande möte mellan lokalt och globalt. I det bolivianska fallet har den emergenta kulturen – och det är intressant – ofta vunnit burskap genom internationella framgångar. Den emergenta kulturen kan vidare förstås som en individuell och kollektiv läroprocess, menar SP. Musikgrupperna ger möjlighet till en ny identitet, men samtidigt också till en utåtriktad musikpedagogik; den nya identiteten blir också publikens. Här skapas samtidigt – på flera nivåer – en *invented tradition* i sökandet efter och upptäckten av en underordnad kultur. Sammantaget möter vi här en ny social rörelse – ett alternativt utvecklingsprojekt – en rörelse som artikulerar rader av motsägelsefulla kulturelement, som det vardagliga och musikstjärnan, det ömsesidiga och pengar, kort sagt: det andina och det västerländska, till en mycket specifik hotch-potch. Här återfinner vi, menar SP, indianfrågans andra vändning.

Sari Pekkolas avhandling är en av få svenska avhandlingar som utan vidare kan etiketteras som kultursociologisk. Till skillnad från merparten andra avhandlingar behandlar den dessutom tredje världen. En kultursociologisk studie av ett land som Bolivia är en ovanlig händelse i svensk sociologi. Men det är inte bara därför den är spännande. Den urbana musikrörelsens framväxt och utveckling i Bolivia de senaste tre decennierna är som SP:s text tydligt åskådliggör väl värt en undersökning. Då det sätt som SP väljer att angripa det på teoretiskt som empiriskt definitivt är fruktbart blir hennes resultat väl värda att ta del av. Min kritik av avhandlingen handlar därför mindre om vad som finns i den än om det som kunde ha gjorts. Analysen kunde som jag ser det gärna ha förts längre i åtminstone några av följande avseenden.

Från fält till text

SP har utfört sitt fältarbete i Robert Parks anda, nosat runt många händelser och större musikevenemang och inte enbart baserat sin empiri på intervjuer (arkivstudier i Berlin tillkommer också). Fältarbetet gav naturligtvis upphov till problem; SP talar om sitt dubbla främlingsskap som vit och kvinna, och frågan är om det inte var tredubbelt: vit, kvinna och expert. Fältarbetets problem är noga redovisade i avhandlingen. Bearbetningens problem diskuteras dock inte explicit av SP. Här finns så vitt jag kan se en serie frågor som borde ha diskuterats.

En fråga gäller valet av analysstrategi. I kapitel 6 och 10 får vi ta del av en teoretiskt grundad syntes av det empiriska materialet vilket presenteras i ett utifrån- eller ovanifrånperspektiv. Kapitel 7-9 som behandlar musikerna och musikgrupperna anlägger däremot ett inifrån- eller handlingsperspektiv med hjälp av en narrativ ansats (livshistorier). Till skillnad från de andra två kapitlen, ligger det analytiska här mer på rubriknivå än i texten. (Den deskriptiva

ansatsen i kapitel 3-4 är däremot oproblematisk.) Här finns minst två problem. Dels det om hur man skall förhålla sig till materialet.

När det gäller den teoretiskt grundade syntesen tenderar SP att komma relativt långt från sitt empiriska material, när det gäller den narrativa analysen kanske alltför nära det. Dels hur dessa två ansatser – en mer strukturell, en mer aktörsinriktad – kan kombineras. Jag återkommer till det senare problemet. När det gäller det förra är min bedömning att det ligger i den narrativa ändan. Låt mig motivera detta. Vid kvalitativ analys finns en påtaglig risk för övertolkning: man läser in mer i materialet än som finns där. I SP:s fall förefaller dock det omvända ha hänt: en undertolkning av materialet (jag har funnit mycket få över-tolkningar). Det blir tydligt i kapitel 7-9. Där kunde bearbetningen ha förts längre än som nu sker. Framförallt kunde ett mer analytiskt grepp tagits på de tre fallstudierna: de kunde i valda punkter jämförts systematiskt. Flera komparationer görs förvisso i avhandlingen, men på ett slags ad-hocbasis. Nu kommer dessutom en del allmänna teman upp i olika gruppkapitel, som generationsklyftan mellan musikerna (136ff), egentillverkningen av instrument (147ff) och förhållandet mellan gruppidentitet och marknad (171ff). Andra sidan av undertolkningen är att SP inte sällan gör subjektens tolkningar till sina egna. D.v.s. att hon slutar analysen i förtid. Exempel på frågor som texten ger upphov till – där det, enligt min mening, vore möjligt och önskvärt med en tolkning – ger det följande. Betty Paz i Flor Tani Tani började spela som tonåring och kom att fortsätta med det – trots att hon är kvinna. SP redovisar här ett intervjucitat, där Petty Paz säger "I felt I was someone" (172). Frågan som detta ställer sociologen är om Betty Paz började spela för att hon kände sig kallad till det, och i så fall varför hon kände denna utvaldhet? Los Masis hade en egen repitionsritual och en speciell musikstil, en kraftfull mix av (119f) Här vill åtminstone jag veta vad ritualen betydde, dess konsekvenser, för gruppen och varför musikmixen blev så kraftfull. Det senare för över till frågan om musikens makt.

Musikens makt

En sak blir mycket klar i SP:s avhandling: att den nya urbana musikkulturen i Bolivia var framgångsrik. På kort tid etablerade den sig genom en mäktig musikrörelse som inte bara underhöll, utan som samtidigt skapade nya identiteter och fick politiska konsekvenser. Detta är en fråga för kultursociologin. Till en del kan naturligtvis musikrörelsens styrka förklaras med olika sociala förhållanden, men en sådan förklaring blir aldrig uttömmande. Effekterna ifråga är nämligen också en fråga om musikens makt. Den intressanta musiksociologiska frågan (här) handlar om musikens immanens: vad det är som är speciellt med just den här musiken – för inte hade vilken musik som helst kunnat nå denna framgång under i övrigt samma betingelser? Frågan om musikens immanens är enligt min mening viktig också principiellt: för att undvika att kultursociologin/musiksociologin förhåller sig reduktionistiskt till sitt objekt. Att SP inte diskuterar effekten av musikens former skall dock

inte skymma att hon behandlar musikens sociala sammanhang som kulturindustri, teknik och arenor (171f).

Alltså: vad är det för speciellt med den här musiken, vad gör den med oss och hur gör den det? Frågorna är viktiga på ett allmänt plan: hur fungerar den nya emergenta kulturen musikaliskt? Att den bygger på ett slags kreativt återbruk av lantliga (residuala) element är en bra kultursociologisk observation som SP gör. Men den spännande musiksociologiska frågan är vad som sker musikaliskt: hur dessa nykombinationer fungerar. Vi återfinner embryon till en sådan musiksociologi i avhandlingen (86f) – dels olika rytmer, kombinerat med bestämda instrument, samt olika effekter av denna mix, dels vissa observationer om den musikaliska syntaxens och stilmixens betydelse (114, 120f) – men ingen samlat grepp. Avhandlingen ger viktiga ledtrådar om att en sådan musiksociologisk diskussion vore central, men stannar därvid.

Naturligtvis är detta delvis en fråga om teorival. Williams kultursociologi är i många stycken en utmärkt utgångspunkt för det slags studie som SP valt att göra, känslig som den är både för kulturella former och sociala sammanhang. Men Williams som skrivit så mycket om olika kulturformer har knappast alls behandlat musiken. En annan teorivalsfråga är varför SP inte använt sig av Williams distinktion mellan institutioner och formationer, hon intresserar sig ju särskilt för sociala rörelser, och formationsbegreppet särskilt ägnat just kulturella rörelser.

Aktör – grupp – rörelse

Melucci tillhandahåller dock – det måste sägas – en i vissa avseenden väl så lämpad teoriram för analysen av den bolivianska musikrörelsen. Men det jag vill diskutera är en fråga av mer metodologisk art: föreningen av aktörs- och strukturperspektiv. Sociala rörelser borde lämpa sig väl för en sådan kombinerad analys, särskilt om man arbetar med processer. Som redan sagts anlägger SP här närmast med ett dubbelt perspektiv. Rörelsen fångas ovanifrån (strukturellt), grupperna inifrån (aktörsperspektiv). Först i kapitel 10 tar SP upp den intressanta tråden om en kombination: att musikrörelsen på individnivån kan analyseras som en läroprocess (206).

Frågan är varför hon inte gör detta redan i sina fallstudier. Här vore en systematisk komparation väl värd att prövas. Samtidigt är läroprocessperspektivet måhända något ensidigt, åtminstone om det blir ett slags socialisationsperspektiv. Att vända på saken är emellertid väl så intressant när det gäller sociala rörelser. Med andra ord: vad bidrager varje individ med i formerandet av en viss grupp, och vad bidrager den med i formerandet av den nya, emergenta musikkulturen? Det skulle alltså samtidigt handla om kulturpedagogik och kulturproduktion. En möjlighet till att förstå och analysera skillnader och likheter mellan gruppernas erfarenheter och vägval ligger just här.

Styrkan i SP:s avhandling ligger framförallt i de två mer syntetiska kapitlen 6 och 10 där teori och empiri förenats på ett överlag lyckad sätt. Att den

emergenta kulturen – för att nu gå till det senare kapitlet – är ett motsägelsefull fenomen, en hotch-potchröre, eller en hybrid, som snarare sammanfogar än förenar motsatser, som SP sammanfattningsvis hävdar (221, 227), är ett av studiens huvudresultat. Samtidigt blir SP själv ibland något vag inför detta motsägelsefulla – det är i varje fall mitt intryck. Å ena sidan konstaterar hon exempelvis just hur motsatserna möts, å andra sidan hur den andina kulturen idealiseras, blir till utopi (221f, 224). Men här finns en rad fina observationer. Inte minst gäller det det globalas betydelse för den lokala kulturen: med det internationella erkännandet blev många av musikerna i den emergenta kulturen stora – tvärtemot deras egna ideal och förväntningar (200f). Vidare gäller det förhållandet mellan musikrörelsen och den antionella politiken, både iakttagelserna om hur den apolitiska kulturen fungerar som politik och hur rörelsen blir ett slags alternativt utvecklingsprojekt, vilket samtidigt pekar på brister i utvecklingsteorin.

Sari Pekkolas avhandling är ojämnt arbete. I min recension har jag särskilt pekat på sådant där analysen gärna hade kunnat föras vidare, men det kan ju göras också efter avhandlingen. Må så vara, Sari Pekkola har visat att den bolivianska musikrörelsen är ett både aktuellt och angeläget kultursociologiskt ämne.

MATS FRANZÉN
fakultetsopponent
Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Ingrid Sahlin: *På gränsen till bostad. Avvisning, utvisning, specialkontrakt.* Lund Studies in Social Welfare XIV, Arkiv, Lund 1996.

Ingrid Sahlin undersöker ett i Sverige nytt och – vill jag gärna tillägga – upprörande fenomen: specialkontrakten på bostadsmarknaden. Specialkontrakt innebär inte eget, självständigt boende, ej heller anstaltsförplägnad, utan något obestämt däremellan. Att bestämma detta – teoretiskt och empiriskt – är den uppgift Ingrid Sahlin ålägger sig. Exkluderingen från bostadsmarknaden, den sekundära bostadsmarknadens uppkomst, funktion och dynamik, den sociala konstruktionen av bostadsmarknadens så kallade problemgrupper, samt hur valda problemlösningar definierar sina problem och faktisk maktutövning konstruerar sina objekt, är vad mer precist handlar om. Detta sammansatta och ambitiösa syfte ger en disposition i fyra delar och tretton kapitel, som från problemets uppkomst – identifieringen av den störande grannen i den allmänna debatten på 1980-talet – via först en analys av gränskontrollens mekanismer och effekter, historiskt och på den samtida bostadsmarknaden, vilken följs av en bred och detaljerad analys av den sekundära bostadsmarknaden, kommer fram till en analys av särskilt socialtjänstens reella maktutövning med hjälp av specialkontrakt och hur den bostadslösa klienten samtidigt konstrueras.

Teoretiskt rör sig avhandlingen mellan två begrepp, gränskontroll och disciplin. Där gränskontrollen håller en del utanför en verksamhet och andra kvar i den, bearbetar disciplinen de senare. Om hyresvärdar ägnar sig åt det förra, så ombesörjer socialtjänsten det senare. Samtidigt väljer Sahlin en konstruktivistisk ansats. Sociala problem finns inte bara – de konstrueras genom en definitionsprocess, vilken identifierar både problem och åtgärder (vilka ofta hänger tätt samman). Konstruktivismen ger här distans och skepsis, hävdar Sahlin, och ironin får den speciella uppgiften att uppmärksamma det paradoxala i vad som försiggår.

Ett mycket stort empiriskt material kommer till användning. Här finns en tvådelad enkät om specialkontrakt och liknande till samtliga Sveriges kommuner (kommunkanslierna + socialtjänsten) genomförd 1989-90. Detta riksmaterial fördjupas genom en fallstudie vid socialförvaltningen i Malmö, där I.S. följde verksamheten mellan 1990 och 1995 genom deltagande observation på gruppmöten med Malmös bostadssekreterare och sammanträden med bostadsanvisningsgruppen, där socialtjänst och hyresvärdar möttes (de senare mellan 1991 och 1993). Detta gav en serie observationsanteckningar, vilka kompletterades med samtalsintervjuer med sammanlagt 24 personer utförda 1987, samt mellan 1990 och 1994 (några mer än en gång). Vidare genomförde IS en aktstudie av 45 bostadsklienter för tioårsperioden 1982-92. Till källorna hör dessutom en rad kommunala utredningar i Malmö samt SABO:s tidskrift Bofast. En mindre studie 1990-91 av fyra avvikande kommuner i enkäten medelst intervjuer, samt – slutligen – en studie av fattigvården i Strömstad intill 1900 kompletterar materialet. Sammantaget gör detta material som följer utvecklingen under fem år en processtudie möjlig. Samtidigt blir det intressant att kunna ställa olika material mot varandra. Med strömstadstudien erhålles vidare ett sekellångt komparativt perspektiv.

Resultat

Att sammanfatta Ingrid Sahlins resultat är inte enkelt. Avhandlingen är ovanligt tät och uppslagsrik. Bredden och djupet i hennes analys, parat med observationernas nyansrikedom, gör risken för förenklingar betydande. Men huvuddragen av analysen kan kanske tecknas så här.

Analysen inleds med den störande grannen. Som socialt problem, som figur att utvisa, och i förlängningen därav att avvisa, växte denna fram under 1980-talet. Regleringen av bostadsanvisningarna – med syftet en allsidigare hushållssammansättning – fick ironiskt nog en viktig roll i framvaskandet av kriterier för avskiljande och utvisning. Lika avgörande blev att den störande grannen offentligen etablerades som socialt problem. I.S. ger oss en mycket detaljerad *bild* av denna moderna skurk – av den sociala konstruktionen av skuld och fara i boendet. Opinionen blev därmed mogen för exkludering, d.v.s. skärpt gränskontroll.

Vad är då gränskontroll, frågar I.S., och söker ett allmänt svar historiskt, i Strömstads fattigvård. Gränskontrollen har två tekniker: av- och utvisning.

Fattigvårdens kontrollsträvanden visade sig ofta gå stick i stäv med lagstiftningen; därför opererar här både öppna och dolda kriterier. Argumenten för exkludering är både moraliska och ekonomiska. Dagens hyresvärdar utöver dubbel gränskontroll. Först utvisning: även om nio av tio uppsägningar gäller hyresskulder, så ligger andra skäl – störande beteende – bakom i vart tredje fall. Öppna och dolda kriterier är alltså skilda saker. En konsekvens av detta spel är att de som rättsligt vräks av ekonomiska skäl lätt blir betraktade som vilda hyresgäster. Sedan avvisning: inflyttningskontroll genom kreditupplysning och referenser är legio idag. En rad informella kriterier var i funktion på exempelvis bostadsanvisningsgruppens möten. S.k. problemhushåll kan således avvisas både för att de inte passar in eller för att det redan finns för många av dem i ett område, visar I.S..

Förstärkt gränskontroll inte minst i allmännyttan medförde nu en omfördelning av det bostadssociala ansvaret och i förlängningen en ökad klientproduktion. Halv exkludering – att bo men med special-, rivnings- eller renoveringskontrakt – blev en bra möjlighet för hyrevärdarna. Om socialtjänsten träder emellan den boende och värden kan man tala om en sekundär bostadsmarknad. Värdarnas gränsbestyr blev socialtjänstens disciplinproblem, ty för socialtjänsten kan problemet inte bara vara att dessa människor saknar bostad. Förutsättningen för dagens läge är dock att socialtjänsten sedan sekelskiftet allt mer frikopplats från bostadsförsörjning för att nu återkopplas dit genom den sekundära bostadsmarknaden – genom kategoribostäder, träningslägenheter och sociala kontrakt. Det sker på en nivå som är relativt oberoende balansen på bostadsmarknaden. På kort tid har en sekundär bostadsmarknad konsoliderats.

Socialtjänstens mått och steg på den syftar till att kvalificera den bostadslösa för vanligt boende. Men detta är en förenkling, enligt I.S., ty motsatt bild är nämligen minst lika rimlig. Dynamiken på den sekundära bostadsmarknaden är mycket speciell. Ökade krav från fastighetsägarna expanderar den, liksom bostadssekreterarnas krav på klienterna. Så byggs tröskeln till den vanliga bostads-marknaden upp från två håll, vilket gör tröskeln högre. Samtidigt finns en tendens att differentiera den sekundära bostadsmarknaden efter olika klienter. Socialtjänsten kan dock reglera tillflödet, varför denna bostadsmarknad får trösklar också "nedåt". Upplåtelseformerna differentieras i boende- och åtgärdstrappor som steg i en tänkt rehabiliteringsprocess – det disciplinära momentet. Dock verkar behovet av enkel och billig administration åt andra hållet. Utfallet blir motsägelsefullt: några rör sig som det är tänkt: uppåt, medan andra rör sig nedåt, eller i ett slags rundgång. Ryckigheten förstärktes av förändrade förhållanden till hotell och härbärgen. Godtyckligheten märks exempelvis i att en relativt konstant klientandel definieras som svåra oavsett gruppens sammansättning, vilket blir möjligt då repertoaren av till-gängliga föranstaltningar återverkar på definitionen av problemen.

Kategoribostäder, träningslägenheter och sociala kontrakt liknar anstaltsvistelse mer än vanligt bostad. I.S. visar här hur upplåtelsevillkoren utvecklades i Malmö. Uppsägningstiderna förkortades, arbetsplaner kopplades till boendet, tillsynes skärptes, extranyckeln kom till användning ... till exempel

om klienten undandrog sig kontakt. Specialkontrakten gav inte bara socialtjänstemännen tokningsföreträde, utan stadfäste en upptrappning av kraven och klientinsatserna. Denna kontraktslogik innebar ett slags disciplinering. Men socialtjänsten kom samtidigt att utöva gränskontroll till de bostäder man förfogade över.

Därmed hamnade bostadssekreterna i en motsägelsefull position: både hyresvärd och socialarbetare. I.S. skildrar ingående hur de från att ha varit skeptiska till denna dubbelroll växer in i och formar den parallellt med den sekundära bostadsmarknadens konsolidering. Därvid utvecklade de en bedömningskompetens avseende klienternas förmåga att "klara eget boende". Kompetens kom sedan till bruk för att av- och utvisa hyresgäster. I.S. visar särskilt hur bostadssekreterarna hanterade motsättningen mellan att se till klienternas behov och krav på kostnadseffektivitet, samt hur klienterna kom att kategoriseras i olika grupper, som "de omöjliga" och "de obehövande". Inte minst inför frågan om utvisning utvecklade bostadsekreterarna kluvenhet och olust – samtidigt som den nya hyreslagen 1993 gjorde frågan till synes ofrånkomlig för dem. I.S. visar ingående hur de på olika sätt försökte legitimera vräkning från den sekundära bostadsmarknaden, vilken ofta skedde med öppna kriterier men informella metoder. Begreppet "klarar inte eget bo-ende" visar sig vara högst tvetydigt; det fungerar som både skäl för och hinder till specialkontrakt. Gruppen som inte anses klara detta var större i kommuner där socialtjänsten var involverad på bostadsmarknaden. Bostadssekreterarnas ambivalens ledde till flera olika typer av efterrationaliseringar: inget annat var möjligt, det låg i klientens intresse o.s.v. Parallellt med detta fanns en tendens att förneka klienten som individ. Bilden av klienten utvecklades därvid enligt dikotomin stackare och skurk. Den stereotypiska dualismen bekräftades sedan av åtgärdernas dualistiska karaktär: disciplinera respektive exkludera.

Diskussion

Så ser de substantiella resultaten ut i sina huvuddrag. Men I.S:s avhandling innehåller också en rad mer teoretiska teser vilka är nog så viktiga. En kritisk gransk-ning av avhandlingen börjar lämpligen med dem. Men låt mig först om de substantiella resultaten säga att vi har att göra med en mycket noggrant genomförd empirisk analys av ett särdeles omfattande material, både vad gäller dess kvantitativa omfattning och mängden skilda materialtyper. I.S. visar ett mycket gott handlag med detta stora material såväl vad gäller den direkta analysen som presentationen av det. Framställningen är ovanligt balanserad, den exemplifierar exempelvis varken för mycket eller för litet, vilket gör avhandlingen lättläst, trots dess längd.

I.S:s konstruktivism är av stor betydelse för avhandlingens resultat och ofta också för dess ironiska distans. I valet mellan relativism och kontextualisering väljer I.S. det senare och argumenterar avslutningsvis för en provisorisk realism – en tillfällig fixering som minskar skillnaden mellan objektivism och konstruktivism. Poängen blir att det handlar om sociala och histo-

riska konstruktioner. Man kan alltså enligt I.S. visa det utan att behöva avgöra om en viss bild är sann eller falsk. Så anser hon sig också till stor del att ha arbetat i denna avhandling, d.v.s. ställt olika uppgifter mot varandra, visat på paradoxer etc. I det kan jag bara instämma. Här fungerar en konstruktivistisk ansats parad med en provisorisk realism alldeles utmärkt.

Vidare har I.S., hävdar hon, rekonstruerat berättelsen om den sekundära bostads-marknaden. Och hon ger oss faktiskt mer än en berättelse härom. Hennes konstruktion ger oss nämligen ett slags förklaring: den visar hur krafter och processer på olika nivåer mer eller mindre tvingar fram olika konstruktioner. Men vad är det för slags förklaring? Viktigt är att Konstruktivismen främst arbetar induktivt. I det ligger som jag ser det både dess styrka och begränsning. Styrkan är en öppenhet för olika faktorers betydelse i den process som studeras. Begränsningen ligger dock i att vi aldrig får en explicit förklaringsmodell till skeendet. För det skulle en teori behövts. Samtidigt är I.S:s konstruktivism inte teorilös. Den grundar sig exempelvis i en serie antaganden om de inblandade parternas intressen. Analysen vilar dessutom på ett annat antagande: att aktörerna strävar efter att reducera motsägelser mellan handlingar, normer och verklighetsbilder. Festingers dissonansteori och Milgrams lydnadsexperiment kommer således till intressant bruk i avhandlingen. Tillsammans med intresseantagandena ger detta en minimalistisk teori. En stor förtjänst är att I.S. öppet redovisar dessa antaganden – alltför många analyser som utger sig för att vara förutsättningslöst induktiva arbetar ändå med olika antaganden enligt min mening. Men frågan är om detta räcker för en god förklaring av den process som avhandlas; eller mer allmänt: hur kan konstruktivism och förklaring kombineras/förenas? I det slag av induktiv analys som I.S. genomför tenderar olika teoretiska förklaringar att bakas in ad-hoc. Att dessa förklaringsförslag ofta blir träffande, ändrar emellertid inte på grundproblemet.

En stor förtjänst med avhandlingen är den omsorgsfulla utvecklingen av begreppet gränskontroll. Gränskontroll är ett begrepp som I.S. hämtar från Foucaults analys av maktens mikrofysik. Denna maktstrategi fungerar på ett annat sätt än disciplin, men de kompletterar varandra. Intressant är att Foucault inte närmare utvecklar gränskontrollens begrepp – troligen därför att det inte är förenligt med den spridningstes för disciplinen som han frammanar, samtidigt som det pekar mot ekonomiska skäl för att inte driva disciplinen för långt (i djup och/eller bredd). I.S. utvecklar inte bara detta begrepp på ett förtjänstfull sätt – just här ligger för övrigt en viktig poäng med att undersöka fattigvården i Strömstad för ett sekel sedan: det visar på begreppets vida användningsområde – utan hon kopplar samman det med disciplin genom en ingående analys av kontraktens användning i socialtjänsten. Kontrakten sluts här inte mellan jämbördiga parter utan utvecklar i stället en specifik logik när klienterna skall kvalificeras för eget boende.

En intressant tes som I.S. driver är att de åtgärder som vidtas mot ett problem bestäms av andra intressen än att lösa problemet. Den befintliga åtgärdsstrukturen formar problemet – inte tvärtom. I det här fallet gav framförallt missbrukshanteringen vägledning. Att myndighetens föranstaltningar inte löser

problemet utan snarare transformerar det – eller skapar nya problem – blir därmed begripligt. Inte minst här kommer Festinger och Milgram till användning. Samtidigt finns det något irriterande hos denna tes – och man behöver inte arbeta inom socialtjänsten för att känna så. Tanken om oavsedda konsekvenser är förvisso sociologisk vardagsmat, men om man växlar bild här, så uppstår en rad frågor. Är förändring möjligt bara genom yttre tryck, inte genom reflektion i och om organisationens praktik? Som följdfråga kommer så: varför tänker man inte professionellt inom socialtjänsten, d.v.s. söker lösningar efter det att problemet fastställts? Och slutligen: är åtgärder alltid dömda att vara kontraproduktiva, eller måste den sociologiska analysen sammanfalla med den reaktionära retorik som Albert Hirschman identifierat?

Specialkontraktens uppkomst och verkningssätt på bostadsmarknaden får med denna avhandling troligen sin definitiva analys. *På gränsen till bostad* är ett imponerande arbete som på flera sätt demonstrerar den sociologiska analysens styrka. Visserli-gen rör den ett till synes marginellt fenomen på bostadsmarknaden, men Ingrid Sahlins avhandling är inte desto mindre av stort allmänsociologiskt intresse, samtidigt som den fångar väsentliga förändringar det senaste decenniet på bostadsmarknaden och i synen på "de andra" mer allmänt. Gränskontroll är ett spännande och grundläggande fenomen – eller varför inte: problem – som synes vara av ökande betydelse i olika sammanhang, från flyktingmottagningen i Ystad till krogköer på Stureplan.

MATS FRANZÉN
Institutet för bostadsforskning
Uppsala universitet
fakultetsopponent

Robert D. Putnam *Den fungerande .demokratin. Medborgarandans rötter i Italien* Stockholm: SNS förlag 1996 (286 s.)

"Varför lyckas somliga demokratiska regeringar och varför misslyckas andra?". Denna spännande fråga inleder Robert W. Putnams nyöversatta bok *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien.* Boken har under de tre år sedan dess ursprungliga publicering hunnit bli mycket diskuterad, inte minst inom internationell forskning. I förordet till den svenska utgåvan - författad av de två statsvetarna Olof Pettersson och Bo Rothstein - står det att boken redan kan sägas vara en modern samhällsvetenskaplig klassiker.

Vad Putnam argumenter för i denna bok är att "medborgarandan" har en avgörande roll i skapandet av ett demokratiskt och effektivt samhälle. Det handlar således om en politisk analys som likt Tocquevilles 1800-tals analys av den amerikanska demokratin sätter "medborgarandan" i förrummet. Denna medborgarandan leder inte bara till en livaktig demokrati, utan Putnamn argumenterar även för att den också har en mycket stor betydelse för ekono-

misk utveckling. Som vi alla kan se utgör dagens svenska samhällsdebatt om politikens framtid och villkor en god jordmån för bokens budskap.

Syftet med studien är att bidra till vår förståelse av hur demokratiska institutioner arbetar. Den centrala frågan är "Vilka är förutsättningarna för att man skall kunna skapa starka, effektiva representativa institutioner som svarar mot medborgarnas behov?" (s.17). I sitt svar på denna fråga tar han sin utgångspunkt i ett unikt experiment i institutionellt reformarbete där det italienska politiska systemet regionaliserades under 1970- och 80-talet. I alla Italiens regioner skapades demokratiska institutioner och ansvaret för en mängd verksamheter överfördes från staten till dessa regionsstyrelser. I början av 1990-talet - då studiens avslutas - ansvarade dessa regionala institutioner för städernas angelägenheter, jordbruket, bostäder, sjuk- och hälsovård, vägar, yrkesutbildning och ekonomisk utveckling.

Putnam ser denna händelse som ett idealiskt naturligt experiment där samhällsvetaren kan se hur samma institutionell innovation får mycket olika konsekvenser och utvecklingshistorier i olika regioner. I denna bok söker han förklara denna geografiska skillnad: varför fick *samma* demokratiska reform så *olika* resultat? Regionstyrelserna var i formellt avseende identiska men inplanterades i olika sociala, kulturella och ekonomiska sammanhang och "det italienska experimentet var skräddarsytt för en jämförande studie av den institutionella utvecklingens dynamik och ekologi" (s.18).

Den empiriska materialet är mycket omfattande. Fältobservationen har varit ett viktigt sätt samla in data. Som Putnam själv uttrycker det: "På många punkter bygger vår skildring på insikter som vi har vunnit genom att i tjugo år ha snokat omkring i Italiens regioner och sugit upp den lokala atmosfären" (s.25). En annan del av studien är främst att se som en på sekundärlitteratur baserad historiska framställning om Italiens politiska historia från medeltiden till vår tid. En stor del av boken bygger dock på kvantitativt material - postenkäter och offentlig statistik - som Putnam statistiskt analyserar (f.f.a multipel regression och faktoranalys). Putnam argumenterar för att fördelen med den kvantitativa analysen är att den tillåter jämförelse med flera olika fall samt kan leda till att mönster avslöjas som annars inte upptäckts. Dessutom fyller denna metod en korrigerande funktion i förhållande till fallstudien: det kvantitativa material ser till att inte bara några av de mest intressanta fallen styr vår uppfattning om samtliga fall (dvs. undersökningen blir därmed mer representativ).

Studien omfattar således ett imponerande empiriskt material (f.f.a från sex av Italiens tjugo regioner): fyra omgångar med personliga intervjuer 1970-89 med medlemmar i regionsstyrelser (totalt mer än 700 intervjuer), tre omgångar personliga intervjuer mellan 1976-89 med opinionsbildare, en riksomfattande postenkät 1983 till opionsbildare (bankmän, självägande bönder, borgmästare, journalister, fackföreningsledare, företagare), sex rikstäckande enkäter mot väljare mellan åren 1968-1988, en studie av en mängd parameterar om regionalstyrelsernas verksamhet 1978-85.

Efter denna allmäna redogörelse för studien analyserar Putnam i det *andra kapitlet* hur reformprocessen trängde igenom och hur den påverkade den prak-

tiska politiken och förvaltningens kvalitet på gräsrotsnivå. Han argumenterar här för att regionstyrelserna kom att förvandla den tidigare mer elititiska politiska kulturen i Italien. Regionsreformen skapade en ideologisk avpolarisering och politisk pragmatism. Med Putnamns egna ord: "Bevismaterialet är överväldigande. Regionexperimentets tjugo första år bevittnade en dramatisk förändring i politikens klimat och kultur, en trend bort från ideologiska konflikter till samarbete, från extremism till moderation, från dogmatism till tolerans, från abstrakta doktriner till praktisk skötsel, från särintressen till gemensamma intressen, från radikala reformer till "ett gott samhälle"" (s.51). Det intressanta i sammanhanget är att Putnam anför empiriska stöd för att det inte rör sig om förändring orsakad av allmänna trender i samhället utan det just är regionstyrelsernas införande (och dess socialisering av politiker) som är orsak till denna förändring.

Denna förändring påverkade också väljarnas attityder till att långsamt bli alltmer positiva till regionstyrelserna. Hans slutsats över reformens politiska effekter är att den haft mycket stor påverkan på gräsrotspolitiken i Italien. "Till följd av dessa institutionella förändringar gör de italienska politiska ledarna nu andra karriärer än tidigare, hyllar andra ideal, tar itu med sociala missförhållanden på andra sätt, slåss mot andra rivaler och samarbetar med andra partners." Denna institutionella reform har haft enorma konsekvenser för hur Italiens politik och styre fungerar" (s. 78f.).

Regionexperimentet gav dock inte något enhetligt resultat beroende på att regionerna är heterogena. Av det skälet söker Putnam i det *tredje* kapitlet utvärdera institutioners effektivitet och jämföra de olika regionstyrelsernas effektivitet. Regionstyrelserna är demokratiska institutioner med specifika uppgift tilldelade sig och Putnam betonar att en utvärdering måste bedöma såväl dess lyhördhet mot väljarna som dess effektivitet att sköta de offentliga angelägenheterna. För att en demokratisk institution ska vara effektiv krävs en hög grad av måluppfyllelse parad med att väljarna ger den sitt förtroende. Han skapar tolv olika indikatorer på effektivitet som avses utvärdera den politiska processen, de politiska uttalandena samt politiska åtgärderna. Dessa indikatorer undersöks under åren 1978-85 och sammanförs till ett index för "institutionell effektivitet". Detta index visar mycket stor överenstämmelse med väljarnas inställning till sina respektive regionsstyrelser. Ur detta kapitlet kan man således dra slutsatsen att några institutioner fungerar bra med andra fungerar mindre bra samt att väljarnas attityd till regionsstyrelserna är avhängigt dess effektivitet. Frågan som därmed väcks är hur regionalstyrelser med identisk formell struktur och med samma legala befogenheter och ekonomiska resurser kan uppvisa så stor skillnad i effektivitet. Denna fråga söker Putnam besvara i det *fjärde* kapitlet.

Sin förklaring av detta geografiska mönster söker Putnam i två olika hypoteser. Den ena hypotesen säger att skillnaden har att göra med att norra Italien har en högre grad av socioekonomisk modernitet beroende på dess mer utvecklade industriella profil jämfört med syditalien. Eftersom centralregeringen fördelar ekonomiska resurser till regionstyrelsernas verksamhet på ett sätt som gynnar de fattigare regionerna så kan det inte röra sig om ett enkelt

samband mellan ekonomiska resurser och institutionell effektivitet. En relevant hypotes är här snarare att de ekonomiskt utvecklade regionerna har en större socioekonomisk och teknisk infrastruktur än andra oavsett den statligt fördelningen av resurser och det i sin tur påverkar hur effektiva institutionerna är. Genom en statistisk analys finner Putnam att ekonomiskt utveckling och välstånd inte kan vara hela svaret på skillnaden mellan institutionernas effektivitet. Lite förenklat uttryckt kan hans analys sammanfattas med att den socioekonomiska moderniteten kan förklara stora delar av variatonen mellan norr och söder men *inte* regionala variationer inom södra resp. inom norra Italien.

Han vänder därför blicken till sin andra hypotes som säger att ett demokratisk styres framgång (institutionell effektivitet) beror på graden av medborgargemenskap inom dess territorium, dvs. att det finns ett starkare medborgerligt engagemang och samhällssolidaritet i norr och det är förklaringen till den geografiska skillnaden i institutionell effektivitet.

Medborgarengagemang utmärks främst av ett aktivt deltagande i offentliga angelägenheter. Det innebär inte nödvändigtvis att medborgarna kännetecknas av långtgående altruism, utan endast att de ser den offentliga arenan som något mer än ett slagfält för personliga intressen. Det är i detta perspektiv som frivilliga organisationer och sammanslutningar blir centrala för Putnam. Medborgargemenskapens normer och värderingar förkroppsligas och förstärks av tydliga sociala strukturer och sedvänjor, inte minst genom frivilliga sammanslutningar. Putnams diskussion påminner här om Durkheims teori om social integration, men det är inte i hans teori utan i Tocquevilles analys av den amerikanska demokratin som Putnam tar sin utgångspunkt i. Dessa sammanslutningar skapar intern solidaritet, samarbete och en samhällsanda. Sammanslutningar har inte bara en intern funktion utan artikulerar intressen och skapar nätverk mellan olika sammanslutningar. Därmed skapas ett socialt samarbete som är positivt för samhället i stort. Det innebär att *alla* typer av frivilliganslutningar – inte bara politiska sådana – är viktiga för demokratin. Som han själv skriver senare i boken: "ett gott styre i Italien är en biprodukt av körer och fotbollsklubbar" (s.212).

Efter denna mer teoretiska diskussion om medborgarandan söker Putnam empiriskt studerar den. Han skapar fyra indikatorer för "medborgerligt engagemang": det lokala föreningslivets utbredning; antalet dagstidningsläsare; valdeltagande i folkomröstningar; andel preferensröstning. Putnam skapar sedan ett index över dessa fyra indikatorer. När han jämför detta index med respektive regions institutionella effektivitet ser han en tydlig korrelation mellan hög grad av medborgaranda och hög grad av institutionell effektivitet. Han finner att den tidigare relationen mellan ekonomisk utveckling och institutionell effektivitet helt försvinner när han tar med regionens medborgaranda, vilket får honom i de två avslutande kapitel diskutera i vad mån ekonomisk utveckling skapas av medborgaranda.

Efter att ha visat att medborgarandan mycket starkt påverkar institutionernas sätt att fungera frågar sig Putnam i det *femte* kapitlet varför vissa regioner har mer medborgaranda än andra. Sitt svar söker han i historien och han går

nästan 1000 år tillbaka i tiden för att hitta rötterna till den rumsliga spridningen av medborgaranda. Vad han påstår är inget mindre än att det samhällsmönster man på 1990-talet kan se i Italien har att göra med att vissa regioner under tidig medeltid var mer skickliga än andra på att hantera det kollektiva livet och vidmakthålla effektiva institutioner.

Italiens historia var under 1500 år – från Romarrikets fall till Italiens enande 1870 – en historia om en mängd små stadsstater. Omkring år 1100 skapades två olika regimer , en i söder och en i norr. Den södra grundades av normandiska legoknektar och med centrum på Sicilien utvecklades en avancerat ekonomiskt och administrativt system, livfulla handelsstäder och en blomstande kultur. Socialt och politiskt var södern dock strängt autokratiskt och vertikalt orienterat. Parallellt växte det fram i norra och mellersta Italiens städer en exempellös form av självstyre. Det rörde sig om ett samhälle med mindre vertikal hierarki och mer horisontellt samarbete med – åtminstone jämfört med södern – ett brett folkligt deltagande i offentliga angelägenheter. Putnam sammanfattar det med orden "I början av 1300-talet hade Italien alltså skapat inte ett utan två helt nya styrmönster med sina vidhängande sociala och kulturella inslag, den berömda normandiska feodala autokratin i söder och den fruktbara republikanismen i norr" (s.157). Dessa system var helt olika både till sin struktur och i sina konsekvenser där norr kan kännetecknas med begreppet "horisontell" och söder med begreppet "vertikal". Denna skillnad finns sedan kvar i den 700 års sociala och politiska utvecklingen som följde. Trots ekonomisk misär i norr höll sig de medborgerliga idealen vid liv. När industrialiseringen nådde norra Italien utvecklades medborgarsamhället starkt och nya frivilliga sammanslutningar växte fram och ersatte gamla.

Historieböckerna ger, enligt Putnam, stöd för att det under lång tid funnits en tydlig skillnad i medborgarengagemanget mellan norr och söder. Putnam söker komplettera denna historiska beskrivning med att göra en statistisk analys av det italienska regionerna på 1800-talet. Genom fem indikatorer (medlemskap i sällskap för ömsesidig hjälp, medlem i kooperativ, masspartiernas styrka, deltagande i de fria valen, lokala föreningars varaktighet) söker han mäta traditioner av medborgerlig gemenskap under åren 1860-1920. Hans undersökning visar på starka samband mellan dessa fem indikatorer och när han jämför sitt index för "traditioner av medborgerlig gemenskap" med sina undersökningar om regionstyrelsernas effektivitet finner han att "man kunde med märklig precision ha förutsagt hur regionsstyrelserna skulle lyckas eller misslyckas på 1980-talet med ledning av mönstren för medborgerligt engagemang nästan hundra år tidigare" (s. 182).

Putnams centrala frågan är hur relationerna mellan ekonomisk utveckling och medborgerligt engagemang ser ut. Han skapar en enkel bivariat modell för och söker genom multipel regression undersöka relationerna mellan medborgerlig gemenskap, socioekonomisk utveckling och institutionell effektivitet.

Figur 5.6 Reell påverkan mellan medborgerlig gemenskap, socio-ekonomisk utveckling och institutionell effektivitet, Italien 1900–89.

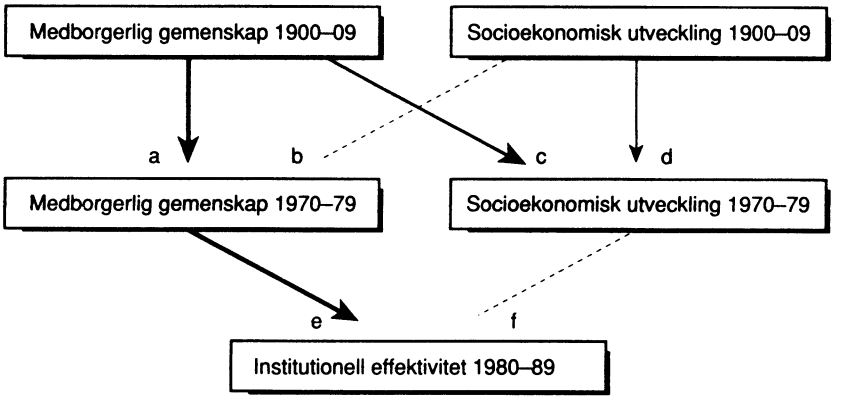

Putnam finner inte stöd för uppfattningen att ekonomiskt välstånd eller utveckling leder till medborgerligt engagemang. Istället finner han det motsatta, att det medborgerliga engagemanget verkar ha bringat rättning i socioekonomiska förhållande och efter en viss tid skapat en nära korrelation mellan medborgerliga samhällen och ekonomiskt välstånd. Enkelt uttryck: en italiensk regions chanser att uppnå socioekonomisk utveckling under detta sekel har berott mindre på dess socioekonomiska försprång än dess försprång på det medborgerliga engagemangets område. Putnams slutsats är således att medborgandan kan ha starka konsekvenser för den ekonomiska utvecklingen och samhällets väldfärd liksom för den institutionella effektiviteten.

Efter denna starka argumentering för medborgarengagemangets centrala betydelse infinner sig frågan varför det finns så låg grad av detta i de södra regionerna. Att man i dessa regioner valt att inte samarbeta till ömsesidig fördel har inte att göra med ekonomisk misär, utländsk förtryck eller okunnighet och oförnuft. Putnam argumentar istället för att det istället handlar om en avsaknad av trovärdiga ömsesidiga utfästelser för samarbete. Sitt *sjätte* avslutande kapitel ägnar han därför åt att diskutera kollektivt handlande och relaterar den till utvecklingen i norra och södra Italien. Putnam är dock delvis kritisk till traditionell spelteori eftersom den inte i tillräcklig utsträckning räknar med frivilligt samarbete. Här ekar Putnam Gambettas uppmaning om att samhällsvetare bör fråga sig varför människor samarbetar betydligt oftare än vad spelteorin förutsäger.

Det är genom sociala nätverk och starka normer som förtroende skapas, vidmakthålls och sprids. Socialt kapital (förtroende, normer och nätverk) är självförstärkande och ackumulativa. Avsaknaden av dessa företeelser är också självförstärkande och Putnam pläderar därför för att det finns två jämviktstillstånd i *alla* samhällen. Strategin "samarbeta aldrig" är ett stabilt jämviktstillstånd som tydliggörs i spelsituationen "fångarnas dilemma". I denna situation bör vi förvänta oss att den hobbeanska, hierarkiska lösningen på det

kollektiva handlandets dilemma dominerar. Våldet och familjen blir, enligt Putnamn, ett primitivt substitut för medborgargemenskapen och det är detta jämvikttillstånd som varit Syditaliens tragiska öde i snart 1000 år. Med tillräckligt stort socialt kapital behöver man dock inte välja den näst bästa lösningen utan man kan välja "den ömsesidiga hjälpens spel", vilket enligt Putnam kännetecknar norra Italien.

Den ständiga ackumulation av socialt kapital är således förklaringen till det medborgerliga engagemanget i norra Italien. Detta förtroende är inte enbart förbundet med små lokalsamhällen utan ett socialt förtroende i moderna samhällen uppstår ur normer för reciprocitet och nätverk av medborgerligt engagemang. Normen för ömsesidighet innebär att egenintresset försonas med solidaritet, dvs. en kortsiktig altruism och ett långsiktigt egenintresse är i harmoni med varandra: jag hjälper dig nu i förväntan om att du kommer att hjälpa mig i framtiden.

Sammanfattningsvis kan man säga att Putnams tes är att socialt kapital stimulerar statens och ekonomins effektivitet och att det är hans förklaring till den regionala skillnaden - såväl demokratisk som ekonomisk - mellan norra och södra Italien: "I Italiens medborgerligt sinnade regioner har förtroendet däremot länge varit ett nyckelement i det etos som har vidmakthållit den ekonomiska dynamismen och myndigheters effektivitet" (s.205).

När Putnam reflekterar över vilka lärdomar man kan dra ur det italienska erfarenheten hävdar han att både stat och marknad fungerar effektivare i miljöer där medborgaranda råder. Den lärdom man kan dra är att samhällsmiljö och historia påverkar starkt institutionernas efektivitet. Likt Tocquevilles finner Putnam att effektiva och ansvarskännande institutioner är beroende av republikanska dygder och sedvänjor. Demokratin förstärks ju starkare samhällets medborgerlig gemenskap är.

Boken kan sägas söka belägga nyinstitutionalismens teser att det är institutioner som formar politiken (dvs. strukturerar det politiska beteendet) och att dessa institutioner i sin tur formas av historien (dvs. att institutioner är tröga och robusta). I Putnams tappning känns den starkt deterministisk. Det är långa historiska processer som inget subjekt eller politisk strategi enkelt ändrar på. Samtidigt söker han undvika en alltför stark determinism och betonar i slutet av sin bok att en andra lärdom man kan dra av den italienska erfarenheten är att införandet av regionalstyrelser faktiskt fick gynnsamma konsekvenser för regionernas politiska liv. Institutionella förändringar kan på lång sikt medverka till skapandet av nya identiteter, nya värderingar och nya strategier. Även i söder förändrades de gamla maktmönstrena när regionstyrelserna infördes, om än inte lika starkt och tydligt som i norr. Idag, hävdar Putnam, finns det i södra Italien mer äkta regional autonomi än någonsin tidigare. Institutionella reformer och förändringar möjliggör social inlärning och självförstärkande processer kan skapas. Däremot måste vi alla inse att alla institutioner förändras långsam, och att bygga upp normer för reciprocitet och nätverk för medborgerligt engagemang tar mycket lång tid. Putnam avslutar sin bok med orden "Det blir inte lätt att bygga upp ett socialt kapital, men det är nyckeln till att få demokratin att fungera" (s. 223).

Putnam är oerhört tydlig i sin studie, såväl vad gäller hans övergripande tes som hur han söker att belägga den. Denna tydlighet parat med hans tes om medborgarandans betydelse har givetvis inte fått stå emotsagd. I Sverige verkar dock mottagandet vara främst positivt vad gäller hans betoning på medborgarandans betydelse för att skapa en levande demokrati. Det finns dock mycket att ställa sig kritisk til i Putnams studie, inte minst vad gäller studiens uppläggning och angreppssätt, och jag vill avsluta med att nämna några i mitt tycke svaga punkter i studien.

Putnam söker empiriskt besvara en generell fråga: vad är det som gör en institution effektiv och demokratisk? Studien omfattar ett imponerande empiriskt material och Putnam har använt sig av en lång rad tekniker. Metodologisk är dock undersökningen väldigt traditionellt upplagd: en enkel kausal modell med beroende och oberoende variabler, hypoteser som operationaliseras och därefter ett fastställande av korrelationer mellan beroende och oberoende variabel. Genom teoretiska resonemang och historiska beskrivningar söker sedan Putnam förklara de funna sambandens geografiska fördelning. Det finns dock ingen explicit diskussion om de olika datatypernas inbördes relation och han diskuterar synnerligen sparsamt relationen mellan de olika metoderna som använts.

Det allmänna intrycket som studien ger är att Putnam egentligen för en egen normativ argumentering för att medborgarandan är oerhört viktig både för en levande demokrati och för ekonomisk utveckling. I sin undersökning strävar han just för att bekräfta snarare än vederlägga sitt påstående. I hans operationaliseringar - t.ex. av medborgerligt engagemang och institutioners effektivitet - ser man detta. Inte minst tydlig blir detta när han i vissa sammanfattningar över medborgarandans kännetecken ger en beskrivning som i mycket saknar stöd i den operationalisering han tidigare gjort av begreppet (se t.ex. s.140). Här för han fram att i de norra regionerna är medborgarna engagerade i politiska frågor, handlar ärligt, lyder lagen, tror på folkstyre och läser ivrigt (sic!) vad som står i dagstidningarna. Inget av detta har Putnam kunnat hämta från sin mätning av medborgarandan eftersom han i sin operationalisering av medborgarandan inte sökt att mäta det. Kanske han skulle varit mer reflexiv och diskuterat sina egna demokratiideal och normativa utgångspunkter i bokens inledning, det hade nog såväl läsaren som han själv mått gott av.

Putnam problematiserar inte heller relationen mellan vissa centrala begrepp. Ett exempel är här att han inte ser demokrati och effektivitet (i bemärkelsen måluppfyllelse) som mål som kan vara i konflikt med varandra, det är ju något som inte minst forskning inom samhällsplanering betonat. Ett annat exempel är att frivilliga sammanslutningar per definition ses som skapare av en kompetens att samarbeta för gemensamma intressen. Här visar Putnam inga tveksamheter att en för stark intresseorganisering kan vara ett hot mot demokratin eller att det kan finnas auktoritära frivilligorganisationer – se bara på dagens exempel på antidemokratiska rörelser – som inte självklart bidrar till ett ökat samarbete och ett "horisontellt" samhälle. Detta kan även ha att göra med hans snäva demokratibegrepp. Demokrati handlar för Putnam främst

om politikers lyhördhet (responsivness) för väljarnas önskemål samt i vilken grad väljarna ser styret som legitimt. Kanske är det därför Putnams undersökning om medborgerligt engagemang inte säger något om medborgarnas faktiska engagemang i politiska frågor, vilken typ av förening medborgarna är med i och vad i dagstidningen medborgaren läser (eftersom Putnam ser dagstidningsläsandet som en indikator på medborgerligt engagemang). Som läsare frågar sig om inte Putnams studie egentligen enbart diskuterar *effektivitet* snarare än demokrati.

En annan fråga som infinner sig gäller studiens ambitionsnivå. Som vi sett nöjer sig inte Putnam med att förklara det italienska regionstyrelsernas utvecklingsförlopp, utan han gör anspråk på att på ett mer generellt plan säga något om demokratins villkor. Han för dock ingen egentlig diskussion om i vad mån hans förklaringar faktiskt är ett resultat av Italiens unicitet, dvs. i vad mån hans fallstudie kan generaliseras. Sina mer genella resonemang grundar han teoretiskt och studien är helt i avsaknad av länderjämförande ambitioner. När Putnam (s. 191) själv säger att studier av det italienska fallet kan ge ett viktigt bidrag till insikterna om varför många (dock inte alla) länder i tredje världen ohjälpligt och begripligt förblir fastkörda i armod frågar man sig om inte hans förklaring är väl enkel. Och även om det kan ligga en poäng i hans påstående att "den italienska söderns öde är en nyttig läxa för tredje världen idag och för de forna kommunistländernas i Euroasien i morgon, nu när de med stapplande steg går mot självstyre. "Palermo kan representera Moskvas framtid." (s. 220f) känns det som en stor brist att han inte diskuterar mer i vad mån hans studies resultat är möjliga att generalisera. Det är ju inte en speciellt vågad tanke att misstänka att för ett land i den globala ekonomins periferi är det kanske inte tillräckligt med medborgerliga engagemang för att skapa en effektiv politisk ledning och ekonomiskt välstånd (detta utan att man behöver vara kritisk till hans förklaring av det italienska fallet).

Som flera kritiker påpekat - inte minst italienska forskare - kan inte en ensam faktor förklara de regionala skillnaderna i ekonomisk utveckling. Istället rör det sig om ett komplicerat kausalt nätverk innehållande bland annat klassförhållanden, jordbrukets organisering, familjstruktur och industrialiseringens förlopp. Till Putnams försvar bör dock sägas att studiens poäng är just denna renodling. Han strävar inte efter historikerns nogrannhet att skildra alla samverkande faktorer utan istället vill han ge en övergripande (och enkel) förklaring till ett utvecklingsmönster.

Trots den ovan nämnda kritiken vill jag mycket starkt rekommendera boken. Även om man ställer sig kritisk till delar av Putnams egen argumentering är de frågeställnigar och förklaringar han tar upp av hög relevans, inte minst för sociologer. Bokens styrka är just att han renodlar sitt resonemang, att han på ett ambitöst sätt söker pröva det empiriskt samt att han är exceptionellt tydlig på hur han gått tillväga i sin prövning av hypoteser. Det gör boken synnerligen lämplig som *lärobok* i forskningsmetodik. Här får studenter en utmärkt möjlighet att reflektera över hur man skapar hypoteser, operationalisera dem och söker empiriskt pröva dem. I bokens appendix redogörs dessutom för datainsamlingstekniker, empiriskt material samt statistiska beräk-

ningar (indikators faktorladdningar och interkorrelationer, framräknandet av index).

ROLF LIDSKOG
Institutionen för samhällsvetenskap
Högskolan i Örebro

Patrik Larsson: *Hemtjänsten ur tre perspektiv, en studie bland äldre, anställda och ledning*. Doktorsavhandling, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. 1996.

Avhandlingen handlar om hemtjänsten som system med fokus på dess ledning, dess anställda och dess äldre servicemottagare. Den är skriven ur ett tjänsteforskningsperspektiv. Patrik Larsson ställer sig frågan om inte en engagerad personal, eller det faktum att personalen trivs på sitt arbete, ger nöjda kunder. En organisationsforskare som Charles Perrow har ställt sig skeptisk till en sådan tanke, och då menat att det inte finns vetenskapliga belägg för detta. Larsson vill finna sådana belägg. Perrows forskning härrör ju från industriell praktik. Om arbetslivsforskningen visar motstridiga tendenser kanske hemtjänsten kan vara ett område där sambanden mellan arbetstillfredsställelse och kundens tillfredsställelse framträder tydligare. Sådan verksamheten, menar Larsson, är varken alltför komplex eller för enkel (en utgångspunkt som han dock modifierar). Den har varit föremål för ett antal omorganisationer som gör den intressant. Någon historisk förståelse av hemtjänsten eftersträvar Larsson däremot inte. Kan man bortse från framväxten utan att förlora i förståelse? Jag ska fortsättningsvis gå igenom några centrala begrepp i tjänsteperspektivet respektive omsorgsperspektivet för att uppmärksamma skillnaderna dem emellan. Som omsorgsforskare uppskattar jag utmaningen från tjänsteforskarna, samtidigt som jag efterlyser en närkamp med begreppen "omsorg" och "tjänst" till innehåll och form. Jag saknar också könsperspektivet på den verksamhet som till största delen utförs av kvinnor.

Omsorgskvalitet vs tjänstekvalitet

Det finns olika sätt att se på omsorg. Den definieras ofta utifrån skilda kulturella förutsättningar. Larsson väljer att inte anknyta till den omfattande diskussionen om omsorgens innehåll och struktur som pågår. Omsorg kan i vissa sammanhang, framför allt i Skandinavien, vara allt möjligt från att tillfredsställa materiella behov till mycket mer djupgående insatser på det personliga planet. I andra länder, främst USA, är det bara det senare som gäller. De som blir föremål för omsorgen kallas oftast inte - som i tjänsteforskningen - kunder, eftersom detta begrepp aviserar en autonomi som den hjälpbehövande sällan har. Ofta är mottagaren i underläge. Det finns en asymmetri i relationen.

Tjänstekvalitet brukar handla om kunduppfattningen som "sanningens ögonblick", alltså mötet mellan kunden och tjänsteleverantören. Om mötet faller bra ut leder det till att t ex kunden köper en vara. Tjänstemötet karaktäriseras av en interaktion där kunden kan välja att avstå från tjänsten eller att fullfölja köpet. Det skiljer den uppenbart från ett möte mellan profession och patient/klient, där de anställda eller dess ledning inte nödvändigtvis behöver tillmötesgå patientens/klientens önskemål utan kan föreslå andra lösningar med hänvisning till sin professionella kunskap och auktoritet. Tjänsteperspektivet förväntar sig initiativ och "beställarkompetens" från kunden. Makten flyttas från yrkesutövare och organisation till kunderna. Man kan ställa frågan så här: Har de äldre ork och vilja att utöva detta inflytande? Är tjänsten konstruerad så att de kan tillgodogöra sig de fördelar som förskjutningen innebär?

I äldreomsorgen är sanningens ögonblick en process som är osedvanligt utdragen i tid samtidigt som "tjänsten" berör vitala delar av livet. Omsorgsrelationen skiljer sig från tjänstemötet skriver Larsson med hänvisning till Noddings (via Tuulik-Larsson). Han lutar sig alltså, lite förbryllande, mot en för svenska förhållanden mycket extrem filosof. Kanske gör han det mot bättre vetande? Noddings bok, som Larsson ofta hänvisar till, handlar egentligen om den omsorg/omtanke vi ger i det dagliga livet, i familjen och till dem vi möter i vardagen. Valet av Noddings som guide i omsorgsteorin förefaller inte så välbetänkt. Tanken att kunden ska kunna värdera produkten omsorg rimmar dåligt med Noddings resonemang om att det är någonting som ges utan tanke på ersättning eller omdömen. Det är detta som är kvaliteten i omsorgen, enligt henne. Hur står detta mot tanken på kompetens och utbildning för att försäkra sig om en god omvårdnad. Noddings menar att utöver utbildningen måste man också ha viljan och önskan att utföra sitt arbete väl. Hon menar att omsorg, så fort den kommer att färgas av någonting annat än viljan att ge, blir förfelad. Hur står sig kundperspektivet till detta mer moraliskt affektivt färgade resonemang? Hur mäter man effektivitet och arbetstillfredsställelse i Noddings perspektiv?

Larsson går igenom begreppet tjänstekvalitet och finner att olika studier lyft fram skiftande kvalitetsdeterminanter, som inflytande, brukaranpassning, tidsåtgång/stress, kontinuitet, relationer, tillgängligheten, information och kostnader, alltså en del som är kopplade till kunden, en del till de anställda och en del till organisationen. När man begrundar var och en av dessa determinanter kan man konstatera att det inte föreligger någon samlad bild av den goda omsorgen. En sak man kan säga, när man ska beskriva upplevelsen, är att anspråksnivån har betydelse för hur man uttrycker sin uppfattning. Bland olika definitioner och olika modeller för att beskriva tjänstekvalitet stannar Larsson för att ta perceptionsmodellen med dess inriktning på upplevelsen. Det är viktigt att en tjänst upplevs positivt. Det andra begreppet, arbetstillfredsställelse, uppvisar en lika motsägelsefull bild som tjänstekvalitet. Det kan handla om lön, fysisk arbetsmiljö, arbetskamrater, arbetsledning. Plats i livscykeln kan ha en viss betydelse. Anspråksnivån är viktig. Flera studier visar på stress och utbrändhet. De som arbetar i hemtjänsten saknar ofta överblick, och tempot är högt uppdrivet. De står mellan två rationaliteter, löne-

arbetets och omsorgens. När arbetstiden är slut kan det ibland vara svårt att lämna en klient eftersom behovet av omsorg inte går att tidsanpassa. Även kring effektivitetsbegreppet föreligger oreda. Det finns inte något allmänt accepterat mått på effektivitet. Samtliga tre huvudbegrepp saknar alltså en entydig innebörd. Jag ska i detta sammanhang endast beröra begreppet tjänstekvalitet. Finns likheter mellan tjänstekvalitet och omsorgskvalitet?

Formell kompetens som kvalitet?

Begreppet tjänstekvalitet har kritiserats för att vara endimensionellt, alltför snävt inriktat på kunduppfattningen av kvalitet. Kunden ses i tjänsteperspektivet som den viktige aktören, medan det i omsorgsperspektivet mycket väl kan finnas andra aktörer som kan vara nog så viktiga. Det kan tex i äldreomsorgen vara viktigt att vare sig anhöriga eller personalen sliter ut sig för att de gamla ska bli maximalt nöjda. Hur väger man en aktörs intresse mot en annans? Har kunden alltid rätt? Föreligger motsättning mellan kundens önskemål och personalens kompetensgrunder? Formas tjänsten efter vad personalen kan eller efter vad kunden vill? Ledningen talar om att stärka de anställda genom utbildning. De menar då den medicinska kompetensen. Det föreligger alltså motsättningar kring kompetensbegreppet. Utan att Larsson problematiserar det visar det sig i materialet att städningen, inflytandet och annan service är sådana fält för intressekonflikt. Pensionärerna är ofta missnöjda med städningen. Det visar sig att de anställda gärna vill göra mer medicinska insatser än insatser av ren servicekaraktär. Städning är inte fint, medicinska insatser är fint. De anställda tycker inte att de gamla får tillräcklig omsorg. Inflytande uppfattas också olika. Alla pensionärer värderar inte inflytande.

Könskodningen en kvalitet?

Det är kvinnor som utför arbetet, vilket också Larsson konstaterar. Larsson anser det inte som självklart att kvinnor skulle vara mer lämpade för omsorg än männen. Det är sympatiskt. Men han problematiserar inte det faktum att kvinnor har andra förväntningar på sig än männen, eller att män och kvinnor är inskolade i olika roller på arbetsmarknaden. Vad betyder det att 96 % av de anställda är kvinnor? Är det en särskild kvalitet? Blir den organisation som de arbetar i automatiskt könskodad? Att lönen av de anställda röner så lågt intresse kan t ex vara ett tecken på detta, en särskild kultur. Samtidigt var missnöjet med lönen en av de främsta anledningarna till att vilja sluta sitt arbete. Det är de gifta kvinnorna med barn som vill sluta, de som slits mellan två starka engagemang. De kanske tycker att de skulle vilja gå ner i arbetstid om de fick bättre lön. En kvinnofråga är följaktligen deltidstjänster. I de två städer som Larsson undersöker var hälften deltidsarbetande. I Karlstad arbetade 41% heltid, i Västerås 51%. I Karlstad var det 44 % som arbetade mellan halvtid och heltid. Tillsammans var det 15% som arbetade 50% eller där-

under. Vad detta innebär tar Larsson inte heller upp. Fyra frågor i enkätformuläret berör arbetstider, men svaren på dessa redovisas inte.

Trekantsyrket i kvadrat?

När det gäller de anställda är de ofta klämda mellan de äldres och ledningens krav, något som blir påtagligt just när hemmet blir arbetsplats. Det finns olika önskemål och krav i de olika relationerna. Larsson åberopar Sellerbergs beskrivning av "trekantsyrket" utan att närmare anknyta till det senare i sina analyser. Den sk "boundary triad" eller den gränssättande triangeln, innehåller några villkor för triaden som system betraktad: 1) Den ska ha tre "medlemmar". 2) Medlemmarna behöver inte vara enskilda personer, det räcker med tre kollektiv bara de agerar som enheter. Det är det uppenbara, men det finns också dolda egenskaper. 3) Triaden utmärks av lättföränderlighet. I varje ögonblick kan den tredje bli betraktad som en inkräktare. Detta leder till att det lätt kan uppstå tendenser till koalitioner två mot den tredje. Man kan lätt skapa och understryka antagonismen i en relation för att öka solidariteten i en annan. T ex skulle vårdbiträden/undersköterskor tillsammans med de äldre kunna sammangadda sig mot ledningen och ifrågasätta deras effektivitetskrav. Vårdbiträden/undersköterskor skulle också kunna gå i allians med ledningen och ifrågasätta de äldres krav och önskemål. Så upplevdes t ex i Larssons undersökning kontinuiteten viktigare för ledningen och de anställda än av de äldre.

Är de tre parter som Larsson valt den viktigaste triaden i organisationen? Jag tror att han ser alltför formellt på saken. Han skulle också ha ägnat sig åt det informella sammanhang som omsorgen sker i. För tjänstekvaliteten verkar de anhöriga spela en stor roll (se s 32 med hänvisning till Sjöbecks studie). Jag tror att det finns en triad som består av omsorgsmottagaren - anhöriga - vårdbiträden/undersköterskor. En annan består av ledning - vårdbiträden/undersköterskor - aktiva äldre/anhöriga. Vilken roll intar de anhöriga? Larsson har frågat om kontakten med anhöriga, om den är tillräcklig etc. Man skulle vilja veta vilken roll de anhöriga verkligen har, men data tillåter inte djupare analyser.

Undersökningen

De mest relevanta frågorna för studien valdes, test genomfördes, ett stort arbete lades ner på att välja kommuner för att belysa organisationsfrågan. Avhandlingen har många intressanta metodpoänger! Larsson ventilerar klädsamt bristen på kvinnliga intervjuare i förstudien, men jag kan inte inse att manliga intervjuare skulle stjälpa studien.

Så småningom valdes Karlstad för att belysa ett kompetensperspektiv och Västerås för att belysa ett konkurrensperspektiv. Kommunerna skiljer sig ytligt. I en bakgrundsredovisning framkommer bl a att fler ensamboende finns i Karlstad än i Västerås, fler bor i villa i Karlstad jämfört med Västerås. De

äldre behövde alltså mer hjälp i Karlstad. Hemtjänsten i Karlstad är mer restriktiv med städning än sin motsvarighet i Västerås. En viss skillnad finns på personalsidan så att hälften i Västerås arbetar heltid mot 40 % i Karlstad. I Karlstad är 50% undersköterskor mot 20 % i Västerås.

Urvalet utgör problem. Larsson kommenterar särskilt äldregruppens homogenitet. De andra gruppernas antas okommenterat. Men är det riktigt att alla över 65 med fysiska funktionsnedsättningar och som har hemtjänst är en homogen grupp? Naturligtvis ökar homogeniteten genom att man exkluderar demenser, men räcker det? Bland de äldre finns exempelvis änklingar, änkor, gifta, ogifta, personer med barn och utan barn etc. Och vad har vårdbiträden och undersköterskor - dessa sinsemellan konkurrerande grupper - gemensamt? Att slå ihop två yrkesgrupper med så skild historia och skilda arbetsuppgifter verkar vanskligt. Att de numera ska integreras med samma utbildning och samma arbetsuppgifter har ännu inte hunnit avsätta sig i praxis. Vårdbiträdena har ursprungligen rekryterats ur husmödrarnas kategori men har efterhand kommit att omfattas av längre utbildning. Det finns alltså stora skillnader mellan yngre och äldre vårdbiträden, vilket också visade sig i Larssons resultat, där de äldre vårdbiträdena stod närmare ledningen i åsikter, medan de yngre vårdbiträdena stod närmare sina vårdtagare. Undersköterskorna skapades för att avlasta sjuksköterskorna i tider av expansion och brist på arbetskraft. Så småningom har de fått en tydlig roll i vården. Mellan vårdbiträden och undersköterskor finns spänningar som delvis kan karaktäriseras som hierarkiska, delvis som kompetensberoende; medicinsk kompetens vs social. Man kan alltså inte förvänta sig att denna grupp är homogen. Och vad har hemtjänstassistenter, politiskt ansvariga (socialnämnd eller motsvarande), områdes-eller enhetschefer för gemensamt? Att slå ihop politiker, höga chefer och mellanchefer indikerar inte att det inom ledningen döljer sig någon homogen grupp.

Jag skulle vilja uttrycka med skärpa att Larsson har lyckats konstruera tre heterogena grupper, alltså motsatsen till Sellerbergs definition.

Larsson undersöker - som jag tidigare antytt - inte alla grupper som kan betraktas som viktiga, och problematiserar heller inte sitt val. Utöver de han valt finns exempelvis anhöriga som en viktig grupp, och mera perifera externa aktörer. Man får inte reda på varför dessa uteslutits. Inte heller kommenterar han att han utesluter hemtjänstens yngre servicemottagare, som ofta är mycket alerta, ja stundtals militanta. Bland yngre handikappade kan man finna många personer som eftersträvar att se sig som kunder eller brukare. Genom att utesluta dessa stänger han också vissa möjligheter till spännande analyser.

Intervjuer med äldre genomfördes (300 st) med stöd av 1992 års levnadsnivåundersökning. Uppföljningar gjordes med äldre som avböjt deltagande. Personalenkäter gjordes i samband med arbetsplatsträffar. Bortfallet bland personalen var i genomsnitt 11%, bland de äldre 24%. Svarsfrekvensen var alltså tillfredsställande. Larsson rubricerar sin studie som en totalundersökning.

I resultatredovisningen framkommer oväntat få skillnader mellan de två kommunerna. I jämförelsen mellan de tre parterna visade det sig att ledningen

värderade kontinuiteten högre än de äldre och de anställda. I den kompetensinriktade kommunen fanns mer missnöje med avgifterna bland de äldre, vilket var helt väntat med tanke på att avgifterna var högre där. I Västerås var de äldre nöjda med avgifterna, men ledningen tyckte de var för låga. Ofta visar det sig att någon part får stå tillbaka för att de andra ska vara nöjda.

Vad ska man då säga om Larssons huvudfråga om sambandet mellan personal, ledning och klienter? Den får väl inget entydigt svar i avhandlingen. Om jag ska fortsätta att tjata om de anhöriga skulle jag vilja ställa följande fråga: Går det att kombinera ett omsorgsrationellt handlande och ett tjänstekvalitetstänkande med de anhöriga som ett mellanled? Det visar sig i Larssons resultat att de som har få anhörigkontakter också uppfattar kontakten med vårdbiträdet som mindre tillfredsställande. Det kan tolkas så att de som har kontaktproblem får problem i alla relationer. Det kan också tolkas så att de som har anhöriga får sina mänskliga behov tillfredsställda oberoende av hemtjänsten, som kan erbjuda en tjänsterelation. De med små kontaktytor efterfrågar också omsorgsrelationen. Så skulle det se ut i Noddings tolkning med känt resultat.

Avhandlingens resultat ger impulser till utveckling av såväl tjänstebegreppet som omsorgsbegreppet. Som ett sammanfattande omdöme kan sägas att Patrik Larsson har gett sig in på djupa vatten, och att hans studie har gett intressanta empiriska fynd. Styrkan i avhandlingen ligger i metoden. Hans redovisning av studien är intressant och full av omsorg mot dem han studerat.

STINA JOHANSSON
Institutionen för Tema, Linköpings universitet
Fakultetsopponent